

غدار

گرشن چندر / ولي رام ولي

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

ڪرشن چندر
جو ناول

غدار

سنڌ بھار
ولي رام داس

پبلڪيشن
ڪنڊيارو

1990ع

(جملي حق واسطا محفوظ)

چپائيندڙ: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو

چاپيندڙ: حمالي پرنٽنگ پريس- مدينه مارڪيٽ
ڪاڏي ڪاتو- هيدرآباد

ملھ - 25-00

پهرئين ڇاپي جو مهاڳ

هڪ سوال جي جواب ۾ ڪرشن چندر چيو هو: منهنجي ڪاميابي جو راز شايد ان ڳالهه ۾ پوشيده آهي جو مان پنهنجن تخليقن ۾ موجوده مسئلن کي ڪڍڻو آهيان ۽ انهن مسئلن کي سادي نموني پڙهندڙن آڏو پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، جيئن رواجي پڙهندڙن کي به ڪهاڻي سمجهه ۾ اچي سگهي.

ڪرشن چندر جي غير معمولي مقبوليت ۽ عالمگير شهرت جو سڀ کان وڏو سبب به اهو ئي آهي جو هو پنهنجي تحرير ۾ سادگي کان ڪم وٺندو آهي ۽ عام پڙهندڙن کي ڪڏهن به نظر انداز نه ڪندو آهي. سندس ڪهاڻين، ناولٽ ۽ ناولن جا ڪردار به اسان منجهان هوندا آهن ۽ اسان وانگر عام رواجي هوندا آهن. ڪرشن چندر جي ڪهاڻين جا ڪردار جيتوڻيڪ ڏنڙيل ۽ چيپٽيل، ٽڪل ۽ ٽٽل، وڊيل ۽ وياڪل هوندا آهن، پر تنهن هوندي به سندن آجهايل اکين ۾ مستقبل جي روشني ۽ سڪل چين تي اميدن جي اڻ لڪي مرڪ هوندي آهي. بلونت سنگهه جي هڪ سوال جو جواب ڏيندي ڪرشن چندر چيو هو: منهنجي ذهن ۾ ڏکڻ ۽ ڏاکڻن جا ڊگها پاڇا ايندا آهن، پر مان انهن کي اميد جي روشنيءَ سان پري ڪندو آهيان، ڇو ته انسان جو آئينو روشن آهي. ڪرشن چندر کي پنهنجو مخصوص ۽ منفرد لکڻ جو ڍنگ

آهي. هو پنهنجي تحرير ۾ طنز ۽ مزاح کان ڪم وٺندو
 آهي. ڪڏهن ڪڏهن طنز ۽ مزاح ۾ فرق نه رکندو آهي
 ۽ ڪمال خوبيءَ سان مرڪ ۽ لڙڪ ڪڏي زندگيءَ جو
 حقيقي رخ پيش ڪندو آهي. سندس ڪهاڻيون، ناولٽ ۽
 ناول زندگيءَ جي ترجماني ڪندا آهن. سندس لکيل
 هڪ لفظ ۽ جملي جي منفر ۽ معنيٰ ۽ مقصد هوندو
 آهي. هو عالمگير امن جو حامي ۽ مذهب جي نالي ۾
 پيدا ڪيل نفرت جو جاني دشمن آهي. پنهنجي ان نظريي
 جو اظهار ڪرڻ چنڊر لاتعداد ڪهاڻين، ناولٽ ۽ ناولن
 ۾ ڪيو آهي، پر جنهن طاقت ۽ اثر سان مذهب جي
 نالي ۾ پيدا ڪيل نفرت کي هن ”غدار“ ۾ ننديو
 آهي، تنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

ناول ”غدار“ جو پس منظر ۱۹۴۷ع وارو خوني زمانو آهي،
 جڏهن، دين ڌرم جي نالي ۾ انسانيت کي اگهاڙو ڪري،
 ملڪي حوس جي چووالي تي سندس عزت لٽي ويئي هئي.
 دوستيءَ شرم وچان خود ڪشي ڪري ڇڏي هئي. اخلاق
 آهڳهات هو. نفرت جي شيطان هڪ هٿ ۾ تلوار، ٻئي هٿ ۾
 ويد کڻي ڌرتيءَ کي لٽائي ڇڏيو هو. ان افراتفريءَ واري
 دور جي لڙاتلن ۽ مقتولن جي باري ۾ ڪرڻ چندن
 لکيو آهي؛ مرنڙ جي زبان تي پويون نالو خدا جو هو
 ۽ مارينڙ جي زبان تي به خدا جو نالو هو ۽ جيڪڏهن
 مرنڙ ۽ مارينڙ جي مٿان، تمام پري، مٿي هڪو خدا
 هو ته بنا شڪ جي بيحد ستم ظريف هو.

ناول ”غدار“ ۾ ڪرشن چندر سياسي چوپڙ کي بلڪل رد ڪري، رڳو انهن مظلوم انسانن جي ڪهاڻي لکي آهي، جن کي ازل کان مذهبي جنون جي هليب تي سياسي سرحدن جي ديوارن تي لٽڪائي نفرت جي تيرن سان چٽيو ويو آهي. هن ناول جو مرڪزي موضوع آهي نفرت خلاف احتجاج.

ڪرشن چندر جي لامحدود تخليقي فوٽن هن ناول ۾ فن جي انتهائي بلندين کي چهي ورتو آهي. ٽيڪنيڪ جي لحاظ کان هي ناول ڪرشن چندر جو عظيم ناول آهي. هن خود ڪلامي (Monologue and Soliloquy) علامتن (Symbols) تخليل جي پرواز منظر ڪشي ۽ سهڻن تشبيهن ۽ ٺهڪندڙ استعارن (Metaphor) کان ڪم وٺي ناول ”غدار“ جي گرفت کي ايتري قدر ته مضبوط ڪري ڇڏيو آهي، جو پڙهندڙ پاڻ کي ساڳئي وقت مهاجر ۽ شرنارتي، هندو ۽ مسلمان، ظالم ۽ مظلوم، قاتل ۽ مقتول محسوس ڪرڻ تي مجبور ٿي پوي ٿو. هن ناول جا ڪجهه حصا شعوري وهڪري (Stream of Consciousness) ۾ لکيل آهن ۽ بيحد اثرائتا آهن. ناول جي انهن حصن ۾ مرڪزي ڪردار بيچ ذات جي ذهني ۽ نفسياتي اوسر کي ڪرشن چندر فنڪاريءَ سان چٽيو آهي. هڪ هنڌ، هنس کي ڏسي بيچ ذات کي خيال ٿو اچي ته: اڄ انسان جي دنيا ۾ ڳڻهه اوندهه آهي، نسورو ظلم آهي، سخت تنگ نظري آهي. مون کي

پنهجن پرن تي ويهاري پاڻ سان وٺي هلي، هٿسره.
 هٿرادو تهذيب جي ڪوڪلائپ تي ڀرپور وار ڪرڻ لاءِ
 ڪرشن چندر بيج نات جي ذهني ڪشمڪش ۽ انتشار ڪي
 پڙهندڙ آڏو پيش ڪيو آهي. بيج نات جڏهن فسادين کان
 جان بچائڻ لاءِ ڪمند جي پوک ۾ گهڙي پوي ٿو ۽
 اوچتو پنهنجي ڪٽيءَ کي ڪڍ ايندي ڏسي ٿو، تڏهن
 دل ٿي دل ۾ ڪٽيءَ کي چوي ٿو: تون ته ڪٽي آهين،
 توکي ڪهڙو ڀپ، تون انسان ٿورو ٿي آهين، جو توکي
 جان جو خوف هجي. هي سڀ ته تهذيب جون گالهليون
 آهن، وڏن وڏن مذهبن ۾ اخلاقن جا جهڳڙا آهن. شڪر
 ڪر جو تون غير مذهب، جاهل ۽ بي اخلاق آهين. شڪر
 ڪر جو اڃا توکي اها ڄاڻ ڪونهي ته مذهب ڇامي ۽
 تون ڪنهن مسجد، مندر ۽ گرجا ۾ نه ويٺي آهين، تو
 ڪڏهن آزاديءَ جو مفهوم نه سمجهيو آهي. ڪڏهن ڪنهن
 سياسي لاءِ جي تقرير نه ٻڌي اٿئي. شڪر ڪر ته تون
 ڪٽي آهين، انسان ناهين.

ناول ”غدار“ ذهني انتشار، ڪشمڪش ۽ جدوجهد جي چار
 ۾ ڦاٿل بيج نات جي فرار جو ناول آهي. سندس گهٽ جتي
 هو ۽ سندس ابا ڏاڏا صدين کان رهندا آيا هئا، ورهاڱي
 وقت پاڪستان جي حصي ۾ اچي ٿو. گهٽ ۾ فساد ٿئي
 ٿو ۽ هندن ۽ سکن کي پنهنجو اباڻو گهٽ ڇڏي ڀڄڻو
 پوي ٿو. ڀڄندي ڀڄندي بيج نات سان جيڪي ڪجهه
 ٿين ٿا، واپرايو آهي، جيڪي به کيس ذهني ۽ روحاني صدمو

رسي ۽ آھن، ھي ڪرڻن ۽ ڇڏڻن جي ڏاڍي قوت ۽
تخمل جي پرواز سان هن ناول ۾ قلند ڪيا آهن. ھي نيدر
ناول نه رڳو مظلوم انسانن جي بي انت ڏکڻ سورن جو
داستان آھي، پر ورهاڱي جي خوني تاريخ تي ھڪ قوي
ھيڪل شاھد پڻ آھي. بيچ نات ٻڌائي ٿو: منهنجي چٽي
طرف لاش ٿي لاش پيا هئا. ڪراڙن جا لاش، جوانن جا لاش،
عورتن جا لاش، ٻارن جا لاش، آبڻا لاش، ستا لاش اوڪڙون
لاش، جن جا ڌڙ اگهاڙا هئا. جن جا هٿ سينجي ويا
هئا. لاش، جن جون اکيون ڪاٺيل هيون. لاش، جن جون
اکيون بند هيون، لاش جن جي هٿن ۾ کير جون بوتلون
هيون. لاش، جيڪي زندهگي جو سمورو زهر پي ويا هئا ۽
هميشه لاءِ سڀني پيا هئا.

ڪرڻن ۽ ڇڏڻن جي ڏاڍي قوت ۽ ڏاڍي
کالھ لکن گهرجي ۽ ڪهڙي نه لکن گهرجي، تنهن باري
۾ هو هميشه خبردار رهندو آيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن جملو
پورو نه ڪرڻ سان يا جملي مان ٻه چار لفظ ڪڍي ڇڏڻ
سان ڪهڙي ۽ جي مخصوص ماحول ۾ جيڪو تاثر پيدا
ٿيندو آهي، سو مڪمل جملي يا لفظن جي غير ضروري
وڌاءُ سبب زبان تي ويندو آهي. هن ناول ۾ ان قسم جا
ڪيترائي مثال ملندا جي قابل ليکڪ فنڪاريءَ مان جملو
اڌ ۾ ڇڏي ڏنو آهي يا جملي مان ڪجهه لفظ ڪڍي ڇڏيا
آهن. شرنارمين جي ڪيمپ ۾ بيچ نات هڪ هنڌ هندو
جوانن جي قطار ڏسي، قطار ۾ بيٺل هڪ شخص کان پڇي

ٿو: ڇا هتي راشن ملي ٿو؟
جوان کلي جواب ڏيئي ٿو: ها، هتي سيگس (Sex) جو
راشن ملي ٿو.
مطلب؟

جوان چوي ٿو: هڪ مسلمان چوڪري هٿ چڙهي ويئي
آهي، اسان سندس بيمرتي ڪري رهيا آهيون.
ان هيٺناڪ منظر ۾، قطار ۾ بئسل هڪ هڪ هندو
نوجوان اندر وڃي ٿو ۽ مسلمان چوڪريءَ جي عصمت
لٽي ٿو. چوڪريءَ جي تڪليف، ايذا، ڏک ۽ مجبوريءَ
کي بيان ڪرڻ لاءِ ڪرشن چندر نامڪمل جملي کان
حڪم ورتو آهي، جنهن ڪري ان منظر جو ڇهاڙ رجيل
لوهر وانگر پڙهندڙ جي روح مان پار ٿي وڃي ٿو. ٻيج
ناٽ مسلمان چوڪريءَ جا ايلاز ٻڌي ٿو: او پاڻ، او ادا
منهنجا پاڻڙا، مان تنهنجي پيڻ آهيان.

تنهن ٿهوري جملي کان پوءِ ڪرشن ان بدنامي چوڪري
جي باري ۾ ڪجهه نه لکيو آهي. ڪجهه نه لکي، هن
چوڪريءَ جو ڪردار پڙهندڙن جي ذهن تي هميشه لاءِ
نقش ڪري ڇڏيو آهي.

ڪرشن چندر عالمگير نظرين جو حامي آهي، عالمي امن
۽ انسان جو روشن آئيندو سندس دائمي فڪر آهن. سندس
هر ڪهاڻي ۽ هر ناول مان اهڙا اشارا ملندا رهن ٿا جن مان
اهو ثبوت ملي ٿو، ته ڪرشن چندر بنيادي طرح ڏنٽريل
انسانن جي سلامتي ۽ بهبوديءَ جو علمبردار آهي، کيس ان

ڪالهر سان واسطو ڪونهي ته ڌڙيل انسان هندو آهي يا
 مسلمان، سڪ آهي يا عيسائي. هن ڌڙيل انسان جي
 حمايت لاءِ دين ڌرم کي پنٿي ڇڏي ڏنو آهي. هن ناول
 ۾ هڪ هنڌ پڇ پڇان ۽ افراتفرتيءَ جي دوران به سنگتي
 پاڻ ۾ ملن ٿا. منجهائن هڪ هندو آهي ۽ ٻيو مسلمان
 ٻئي مڃي آهن. پاڪر ٻائي ملن ٿا ۽ روئن ٿا. مسلمان
 مڃي چوي ٿو: ويٺي ويٺي زماني کي ڇا ٿي ويو، نٿو،
 هي ڇا ٿي ويو، اسان جلنڌر ۾ به بوٽ ڪنڊيندا هئاسين،
 لاهور وڃي به بوٽ ڪنڊينداسين. هي جهيڙو ڇا جو آهي.
 دنيا جي جديد ادب ۾ ٻار (Child) کي آئيندي جي علامت
 (Symbol) طور استعمال ڪيو ويو آهي. ٻار تنهنڪري
 اڄوڪي ادب جو لازمي حصو ٿي پيو آهي. ڪرشن
 چندر ٻار جو ڪردار علامتي انداز ۾ پنهنجن لاتعداد ڪهاڻين
 ۽ ڪجهه ناولن ۾ به استعمال ڪيو آهي. ان ڏس ۾ سندس
 ڪجهه مشهور تصنيفون آهن. دادر پل هڪي بچي، هورا هي
 هڪا ڪونڌا، راني، ڪالا مورچ، پالنا، ايراني پلاءَ، آسمان
 بنائي والا، ميري يادون ڪي چنار، پگوان ڪي آمد وغيره.
 ان لحاظ کان ناول ”غدار“ جي پڇاڙي پنهنجي ساه
 ادب جو مثالي حصو آهي جنهن ۾ بيج ناٽ هڪ مسلمان
 ٻار کي سڀني سان لڳائي، لاشن مٿان لنگهندو، پڪڙجنڌر
 روشنيءَ ڏانهن هليو وڃي ٿو.

بيج ناٽ ماضيءَ جي خوشحالي ۽ حال جي بدحاليءَ جي
 وچ ۾ وڇڙيل ذهين طبقي جي نمائندگي ڪري ٿو، جنهن

کي مستقبل ۾ امن ۽ پيار جي تلاش آهي. سچ ذات جي
 ٻانهن ۾ ٻار انسان ذات جي روشن آئيندي جي علامت
 آهي ۽ آسمان مان ڦٽندڙ روشني سچ آهي، جنهن جي
 آڏو، هزارو نفرتن جي اوندهه کي شڪست کڻندي
 ڏيکاريو ويو آهي.

ناول ”غدار“ ۾ زبردست طاقت آهي، پيپنام قوت آهي.
 لفظ لفظ پنهنجي جاءِ تي معنيٰ سان ڀرپور آهي. سڄوس
 ايڏو ته زور آهي جو پٿر جهڙا روڏ ۽ برف جهڙا سرد ذهن
 به ناول جي آتش آڏو رهي ميل ٿي ويندا. ڪو اهڙو پڙهندڙ
 نه ملندو جيڪو هن عظيم ناول جي اٽل کان پاڻ ڪڍائي
 سگهندو. ناول ”غدار“ پڙهڻ کانپوءِ هرڪو سوچڻ تي
 مجبور ٿي پوندو ته هندستان ۽ پاڪستان جا عوام، جيڪي
 مانيءَ جا محتاج، بي گهر، آگاهڙا ۽ بيمار آهن، تن جي
 دلين ۾ هڪ ٻئي لاءِ نفرت جو بچ ڪنهن چٽيو آهي ۽ ڇو
 چٽيو آهي؟ ڇا ان نفرت سان ڌڙيل انسانن جا مسئلا حل
 ٿي سگهندا؟ ڇا هڪ ٻئي لاءِ نفرت جا ڪورا سيني ۾ سانڍي
 ٻنهي ملڪن جا ماڻهو جيئرا رهي سگهندا ۽ پنهنجي شخصي
 آزاديءَ سان گڏ پنهنجي پنهنجي ملڪ جي آزادي برقرار
 رکي سگهندا؟ ناول ”غدار“ جي باري ۾ ڪرشن چندر
 لکيو آهي ته: هن ناول مان منهنجو مقصد ڇا آهي؟ نفرت؟
 هرگز نه. مان پاڪستان جي آزاديءَ ۽ سلامتيءَ جو
 خواهشمند آهيان ته هندستان جي سلامتيءَ جو پڻ. مان
 ڇاهيان ٿو ته ٻئي ملڪ جدا، پنهنجي پنهنجي جاءِ تي آزاد

۽ خود مختيار رهن ۽ هڪپني جي پلائي چاهين، نه جيئس،
 ندي کڏ جي غريب ماڻهن جا مسئلا حل ٿي سگهن.
 ڪرشن چندر جي عمر ۲۵ سال آهي. (۱) تعليم انگريزي ۽
 ۾ ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي ٿاين حاصل ڪئي اٿائين.
 شروعات ۾ آل انڊيا ريڊيو ۾ نوڪري ڪيائين جيڪا
 سندس دل وٽان نه هئي ۽ آخر ڇڏي پيس. هن وقت
 ڪرشن چندر هندستان جي فلمي صنعت سان وابسته آهي
 ۽ فلمن لاءِ ڪهاڻيون، مڪالم وغيره لکندو آهي. کيس
 لکڻ سان جنون جي حد ٿاين چاهي آهي سندس اٺ سؤ
 کن ڪهاڻيون ۽ چوويهه کن ناول شايع ٿي چڪا آهن،
 جن مان اڪثر ڪهاڻين ۽ ناولن جا ترجمو دنيا جي
 ۲۵ٻي سٽريل ٻولين ۾ ٿي چڪا آهن.
 ناول ”غدار“ جو سنڌي ۾ ترجمو پيش ڪري اداري
 ادب نو، سنڌي ادب ۾ پيش بها اضافو ڪيو آهي. هن
 ناول جو ترجمو نوجوان ڪهاڻيڪار وليرام ولپ ڪيو
 آهي. وليرام ولپ، يونيورسٽي مان اردو ادب ۾
 ايم. اي ڪرڻ کان پوءِ هن وقت سنڌي ۾ ايم. اي
 ڪري رهيو آهي.

F-50/852

امر جليل

ويسٽ ڪچا حيدرآباد سنڌ.

۲۳ مئي ۱۹۶۸ع

(۱) هيءُ مهاڳ ڪرشن چندر جي حياتي ۾ لکيو ويو هو.

گذارش

منهنجي دوست هڪ دفعي مون کان هڪ سوال پڇيو،
”تون ماضي ڪاڻ ڇو ٿو روئين؟ جو ٿي گذريو، سو ٿي
گذريو. اهو تمام ٻرو ۽ پوانتو هو، ننڍڻ جو ڳو هو، انهي
کي ياد ڪري شريف انسانن جو ڪنڌ شرم وڃان جهنگي
وڃي ٿو، پر هاڻي انهن ڳالهين کي ڇو ٿو ورجائين؟ سڙدن
کي ڇو ٿو قبرن مان کوڙين؟ اڄ گهڻا ماڻهو ته انهن تلح
واقعن کي وساريندا ٿا وڃن. اڄ اسان جي وچ ۾ هڪ نئون
نسل پيدا ٿي رهيو آهي، جيڪو انهن وحشي ظلمن جي
مٿي ۽ کان تمام مٿي تعمير ٿو ڄا خواب ڏسي ٿو، تون کين
اهڙيون ڳالهيون ڇو ٿو ٻڌائين؟ تون انهن جي معصوم
دلين کي انهي خوفناڪ ماضيءَ جو پڙاڏو ڇو ٿو ٻڌائين؟
تون ماضيءَ ڪاڻ ڇو ٿو روئين؟“

”انهيءَ ڪري جو منهنجا لڙڪ اڃا خشڪ نه ٿيا آهن.
مونکي سڌ آهي ته گهڻن جا لڙڪ خشڪ ڏسي ويا آهن.
گهڻن وٽ ته ڪڏهن لڙڪ هٽائي ڪونه. جيڪڏهن منهنجا
لڙڪ اڃا تائين نه سڪا آهن ته مان ڇا ڪريان؟“

مون انهيءَ وچ ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪئي آهي ته پنهنجي دل
مان انساني جذبي جو سارو رس ٺهڙي ڪڍي ڇڏيان ۽
جالتن ۽ واقعن کي اهڙيءَ طرح چٻي کائي ڇڏيان، جهڙيءَ
طرح ماڻهو سڪل پٽاڻا کائيندا آهن، پر مان ڪامياب نه
ٿي سگهيس. مونکي پنهنجي ناڪاميءَ جو اعتراف آهي

هو صحيح آهي ته اڄ گهڻا ماڻهو انهن نوح واقعن کي
 سارڻدا وڃن يا حق هن داول کي جبر ڏيو آهي، پر اهي
 اهي ۽ نفرت کي نه بلڪه آهن جهن انهن بلخ واقعن کي
 حرم ڏنو هو. اها نفرت اڄ به ملين ۾ هڪ نانگ جيئن چپ
 هئي پنهنجي ڦڻ کي پچ ۾ لڪائي ويٺي آهي ۽ ڪنهن به
 وقت ڪنهن موقعي جي تلاش ۾ آهي. موقعو ملندي
 هيءُ اها صدين جي پراڻي نفرت نانگ جي ڦڻ جيئن ڪر
 کڻي بيھندي ۽ پوري بندي ڪندڙ کي ڏيکي رکندي.
 هيڪڙهن ڪنهن کي سهجي ڳالهه تي يقين نه آهي ته
 پنهنجي دل جي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسي.

مان نٿو چاهيان ته اهو ڏينهن اچي. مان انهيءَ نفرت کي،
 ترقياتي بکيو مارڻ چاهيان ٿو. چوٽه هندستان ۾ هڪ يا ٻه نه،
 پر لکين انسان هوندا، جي پشاور تائين اڪنڊ پارت کي
 وڌائڻ جا خواب ڏسن ٿا. پاڪستان ۾ اهڙن انسانن جي
 ڪمي ناهي جي دهليءَ تي هلاسي جهنڊو لهرائڻ جا
 خواهشمند هوندا ۽ انهيءَ لاءِ لکن جي تعداد ۾ جان ڏيڻ
 لاءِ تيار آهن. اهي ماڻهو هڪ يا ٻه هجن ها يا ڪجهه مٿي
 وڌل هجن ها ته ڊپ جي ڪا ڳالهه نه هئي، پر نفرت
 ڪندڙ تعداد ۾ گهڻا آهن، اهي طاقتور به آهن ۽ سربلند
 به آهن ۽ شايد ئي هندستان ۽ پاڪستان ۾ ڪو اهڙو
 هوندو جو انهيءَ نفرت کان خالي هوندو. انهيءَ ڪري
 ڇا مان غلط سوچيان ٿو هيڪڙهن مان انهن خوابن کان
 جان بوا پهرائين ته خواب ئي خواب نڪرائجن ٿا. هٿيار

وغيره ته تمام گهڻو پوءِ انسان جي هٿ ۾ ڏنا ويٺا آهن. انسان پنهنجي ننڍڙي تاريخ ۾ طرح طرح جا خواب ڏٺا آهن. سٺا خواب به، خراب خواب به. ڪن خوابن، ريگستانن ۾ بستيون آباد ڪيون آهن، ڪن خوابن ۾ سرسبز بستيون برباد ڪيون آهن. هڪ خواب، ٻئي ۾ هر مڻهو آهي، ٻي انهيءَ جي فصل کي ٻاهه لڳائي آهي. هڪ خواب ۾ گل لڳن ٿا، ٻئي ۾ ايترو ٻر ڪرڻ ٿا، مان مان خوابن جي عزت ڪريان ٿو، ٻرن خوابن کان نفرت ڪريان ٿو. نفرت ڪندڙن کي طاقتور يورپ جي گذريل ٽن سؤ سالن جي تاريخ جو اڀياس ڪرڻ گهرجي. انهيءَ عرصي ۾ يورپ تمام گهڻا خواب ڏٺا، تمام سٺا خواب به، تمام خراب خواب به. انسان جي دل ۾ سندس خواب ڪچي مٽيءَ جئن آهي، جنهن کي هو پنهنجي عمل جي چڪ مان هزارين صورتون ڏئي سگهي ٿو. اڄ اسانجي زندگيءَ جي ڪا ڪمڊ يورپ جي خوابن کان خالي ناهي. اسان قومي سطح تي نفرت ڪرڻ جو فلسفو به يورپ کان ورتو آهي ۽ اهو نه سوچيو آهي ته انهيءَ فلسفي يورپ جي ڪهڙي حالت بڻائي آهي. چڱي شيءِ جتان به ملي اها وٺي ڇڏجي، انهيءَ ۾ ڪو خرچ ڪونهي پر نفرت کان ايتري قدر اندو نه ٿئي جو بري ۽ ڀلي خواب جو فرق ڀاڄي وڃي. مان ته فقط ايترو چوندس ته ڪچي مٽيءَ جي عزت ڪريو، بيتوون ڇو نه، اسان کي چٽي ٿو ته ٿينڪ ڇو ٿا ڏيو؟ وٺس جو مجسمو ضرور جوڙيو، پر جنگ جو نقشو ڇو ٿا ٺاهيو؟ بنا

ڪنهن بچائيءَ جي تار وسولي پنهنجو پيغام پنهنجي محبوب
 ٿاڻين موڪليو، پر انهيءَ مان راضييت ڇو ٿا ڪيرايو؟
 مان انهيءَ ڳالهه کان به انڪاري ٺاهيان ته نفرت ٻي سبب
 پيدا نه ٿيندي آهي. انهيءَ جا ڪي مادي سبب ٿيندا آهن،
 جن مان اها نفرت وڌندي ۽ ڦهلجندي آهي، پوءِ انهيءَ
 نفرت مان گڏوگڏ ڪي مخصوص مفاد به لاپنجي ويندا
 آهن يا ڪيا ويندا آهن، جتي نفرت وڌندي ۽ ڦهلجندي
 رهي، گهرامي ترقي ڪري ۽ هڪ انسان ٻئي انسان تي،
 هڪ انساني گروهه ٻي انساني گروهه تي، هڪ پوري قوم
 ٻي پوري قوم جي زندگي زهر ڪري ڇڏي. هڪڙن هڪڙن
 بلڪل جائز مطالبن جي بهاد تي، پنهنجي نصب العين کي
 درست سمجهندي پنهنجي غدير جي مڪمل ذسياريءَ
 مان گذر....

اڄ اسانجي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ جا نفرت جي ديوار آهي،
 تجزيو ڪندڙ انهيءَ جو تجزيو به بلڪل انهيءَ طرح ڪندا
 آهن ۽ مان هڪڙن جوان ٿو ته اهي غلط ڪن ٿا، مان
 جيڪا ڳالهه چوڻ چاهيان ٿو اها ته بلڪل ئي ٻي آهي —
 مونسان مصيبت اها آهي ته مان اڄ بابر کي سڏي کيس
 اهو ٻڌائي ٿو سگهان ته تو هندوستان تي حملو ڇو ڪيو
 هو؟ اها تمام خراب ڳالهه آهي ميان، پنهنجي گهر موٽي
 وڃ. مان اڄ شيواجيءَ کي اهو ٿو چئي سگهان ته تو
 اورنگزيب جي خلاف بغاوت جو جهنڊو ڇو بلند ڪيو؟
 مان هندو ڪان سندس ويد ۽ مسلمان ڪان سندس قرآن

نٿو ڪسي سگهان، مان مسلمان کي گوشت کائڻ کان منع
 نٿو ڪري سگهان، هندو کي ڌرتي پاڻڻ کان روڪي نٿو
 سگهان، مان ڪنهن کان سندس مذهب، سندس ڪلچر،
 سندس تاريخ، سندس مخصوص تمدني، تهذيبِي اوصاف
 کسڻ نٿو چاهيان. مان فقط اها نفرت چٽڻ چاهيان ٿو
 جا سين ۾ ڊيپل آهي، چوٽه اڇ ٻُلوار ايتري رت جي
 پياسي ٿي چڪي آهي جو اها ڪو خواب ڀورو نه ڪندي
 نه سندس سٺي خواب کي ۽ نه بري خواب کي....

يورپ اڍائي سؤ سال ساري دنيا تي حڪومت ڪئي.
 اڄ کيس هرهندان ماري پڇايو پيو وڃي. فرانس ماري
 يورپ تي قبضو ڪرڻ جو خواب ڏٺو هو. اڄ انهيءَ
 جي ڪهڙي حالت آهي؟ جرمني گذريل ٻن جنگين ۾
 سڄي دنيا تي قبضو ڪرڻ جو خواب ڀورو ڪرڻ چاهيو.
 اڄ خود جرمني ٽڪرا ٽڪرا ٿي چڪي آهي. اڇ تلوار
 جي ڌار ايتري قدر تيز ٿي چڪي آهي جو، جيڪو به
 هٿ ڪندو، خود انهيءَ جو هٿ ڪپجي پوندو.

پوءِ يورپ جي مقابلي ۾ اسان جي حيثيت ٿي ڪهڙي
 آهي. جمعو جمعو اٺ ڏينهن ته ٿيا آهن اسان کي آزادي حاصل
 ڪئي، ۽ انهيءَ ٿوري عرصي ۾ اسان کي پنهنجي پنهنجي جاءِ
 تي ايتري قدر ڏکين مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو آهي، اهڙا
 اهڙا مشڪل سماجي، سياسي ۽ اقتصادي مونجهارا اسان
 جي سامهون آيا آهن، جن کي سڀني مان ساجهاڻن لاءِ
 سو سالن جي مدت ۾ گهٽ ٿيندي. انهن حالتن ۾

اسان ڪهڙي طرح هڪٻئي کان نفرت ڪرڻ جي خطرناڪ
 ذهني عياشي سوچيندڙ ٿي سگهن ٿا؟ اسان کي ته اهو به
 حق ناهي ته اسان هڪٻئي کان نفرت ڪريون! ۽ اسان وٽ
 آهي ڇا جنهن تي اسان ائين هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهيا آهيون
 جن ڪچوڻي کائي ويندا-مين. ان جي دائي دائي لاءِ اسان
 ڌارين جا محتاج آهيون. ڪپڙي جو اهو حال آهي جو اڄ
 به هن ننڍي کنڊ جي اڌ آبادي اڻ ڳهڙي گهمي ٿي. هٿيارن
 لاءِ اسان ٻين جو منهن ڏسڻ لاءِ ڇڏيو آهيون. اسان لاءِ سائنس
 جو علم اچي ته ٻاهر کان. ڪلچر جا نوان قدر دريافت ٿين
 ته ٻاهر کان، ڪاڪوس جو ڪموڊ ۽ غسل خاني جون
 ٿاڻيلس به اچن ۽ ٻاهر کان اچن. جن ڪٽڪ کان گورڪي
 ٿاڻين ۽ حمام کان هيٺنگ وي ٿاڻين اسان ٻين جا محتاج
 آهيون. اهڙن ماڻهن کي ٻانهون ڪنجي طرم خان پنهنجي
 ڪڏهن به نٿو سونهي. اسان کي گهرجي ته اسان پنهنجي
 پنهنجي ڪل ۾ رهون، پنهنجو پنهنجو ملڪ سنڀاليون ۽
 انهن غريبن کي ڏسون، جيڪي ڪڏهن کان هڪ ماني
 هڪ وال ڪپڙي ۽ هڪ چٽ جي چانو جي آس اسان
 مان لڳائي وينا آهن. اسان کي انتهائي سنجيدگي سان
 پنهنجي ذهني تربيت ڪرڻ گهرجي ته ته نفرت جو اهو
 زهريلو پيچ بهي ملڪن کي کائي ويندو.

هڪي ماڻهو ائين چون ٿا ”هڱو ساڻين، ماضيءَ جي نفرت
 کي باهه ڏيو، پر هي جو اڄ ڪلهه جا مسئلا بهي ملڪن
 جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪري رهيا آهن، انهنجو ڇا ٿيندو؟“

آخر ڪشمير جو مسئلو آهي، سرحدن جو مسئلو آهي،
 نهري پاڻي جو جهڳڙو آهي، اقليتن جو جهڳڙو آهي.
 آخر اهي سڀ ڳالهائون ئي ته نفرت پيدا ڪن ٿيون، نه ته ڇا
 اسان پنهنجي پيءُ جي گهران نفرت ڪئي آيا آهيون؟“
 انهيءَ ڳالهه جو جواب ته اهوئي آهي، ها واقعي اوهان
 پنهنجي پيءُ جي گهران اها نفرت ڪئي آيا هئا، هن اها
 نفرت هڪ عزيز ترين ورثي جي صورت ۾ توهان کي ڏني
 هئي ۽ انهيءَ قيمتي ورثي کي اوهان به پنهنجي اولاد کي
 پنهنجي ملڪن ۾ سونپيندا رهيا آهيو. ڇڻ اهو نازڪ جو
 ڪالهه تائين فقط توهان جي دل ۾ هو، توهان کان بعد
 توهان جي اولاد جي دل ۾ به پرورش پائيندو رهندو ۽
 ڪنهن مسئلي جو ڪو حل سامهون اچي نه سگهندو ۽
 دلين جي اندر نفرت وڌندي ويندي ۽ اهو زهر هڪ
 نسل کان ٻئي نسل تائين ڦهلبو ۽ هڪ ڏينهن طوفان
 جي صورت ۾ ڦهلجي ويندو ۽ افسوس انهيءَ ڏينهن اسين
 اهو چوڻ لاءِ موجود نه هونداسين ”هي اهوئي نازڪ
 آهي جنهن کي اسان کير پياري پاليو هئا“
 هر ظاهر آهي، ماڻهو انهيءَ جواب مان خوش نٿا ٿين.
 اهي چون ٿا، ”سائين اسان سچ تي آهيون، اسان حق
 لاءِ وڙهون ٿا ۽ پنهنجي حق لاءِ جان ڏيڻ عين سعادت
 سمجهون ٿا ۽ پنهنجي حق کي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن
 جنگ به ڪرڻي پوي ته ڪو هرج ناهي.“
 واقعي ڪو هرج ناهي. ڪڏهن ڪڏهن مان به ائين

سوچيندو آهيان ته بابر شايد فقط سورهن هزار سپاهي
وٺي هندستان تي حملو ڪيو هو. انهن مان وڌ ۾ وڌ
اڌ سٺا هوندا. هاڻي جيڪڏهن اٺ هزار سپاهين جي عيوض
هڪ ٻورو ملڪ هٿ ۾ آيو ته ڇا خراب آهي؟

ڪلاڻيو انهيءَ کان به گهٽ انگريز سپاهي وٺي بنگال
تي حملو ڪيو هو. اسپينين سورهن صدي ۾ فقط ڇهه
سو سپاهين جي مدد سان ميڪسيڪو فتح ڪري ورتو هو.
واقعي ڪهڙا زمانا هوندا هئا انسان ۾ ٿوري شجاعت
هجي جنگي صحت هجي ۽ ٻين کي پنهنجي فرمان ۾
شريڪ ڪرڻ جو سليقو هجي، ته ڪجهه سو سپاهي وٺي
ٻاهر نڪري پوي ۽ ڪا جهڙي تهڙي رياست قبضي ۾ ڪري
وٺي. ناڪام ٿئي ته ڊاڪو بنجي وڃي، ڪامياب ٿئي ته راجا
چورائي! ڏاڍا سٺا زمانا هوندا هئا اهي زمانا هجن ها ته هن
ڪتاب لکڻ جي ضرورت ئي ڪهڙي هئي؟

پر مصيبت اها آهي ته زمانو بدلجي ويو آهي. اڄ جي جنگ
هزم، بهادري، شجاعت، ولولي، حق ۽ سچائي جي جنگ
ڪانهي. اڳئين زماني ۾ هڪ تلوار، هڪ يا ٻن يا ڏهن
ماڻهن جو رت پيئندي هئي، پر اڄ هڪ ٻه هڪ ڪروڙ
ماڻهن کي مارڻ جي طاقت رکي ٿو. انهيءَ ۾ شجاعت
شهادت، حق ۽ سچائي جو سوال ڪٿي اٿي ٿو؟ اڄ جو
جنگ ۾ ٻنهي طرفن جو ايتري قدر شديد مالي ۽ جاني
نقصان ٿئي ٿو جو جنگ کان پوءِ ورهين تائين اها خبر نٿي
پوي ته ڪنهن جيتو ۽ ڪنهن هارايو؟ ٻڌجي ٿو ته پهرين

عظيم جنگ ۾ جرمني شڪست کاڌي هئي. انهيءَ کانپوءِ
 اهو به ٻڌوسون ته جرمني ايتري قدر ڪمزور ٿي چڪي آهي
 جو جنگ جو تاوان ادا نٿي ڪري سگهي، جيستائين سندس
 اقتصادي حالت کي وري درست نه ڪيو وڃي. جنگ
 جو تاوان حاصل ڪرڻ لاءِ جرمني جي هر طرح مدد
 ڪئي وئي ۽ جڏهن جرمني جنگ جو تاوان ادا ڪرڻ جي
 قابل ٿي، تڏهن جرمنيءَ وري جنگ شروع ڪئي. هي عظيم
 جنگ ۾ وري کيس شڪست نصيب ٿي. هاڻي وري کيس
 پنهنجي پيرن تي بيهارڻ لاءِ ڪروڙين بلڪه اربن جي رقم
 هاڻي حڪم وهاڻي وڃي آهي. يعني پهريائين ته پنهنجي حريف
 سان وڙهو ۽ جڏهن اهو وڙهي شڪست کاڌي ته سندس
 مدد ڪريو ۽ جڏهن هو شڪست کاڌي وري اوهانجي
 مدد سان وڙهڻ جي قابل ٿي وڃي، ته وري ساڻس وڙهوا
 اها حماقت منهنجي سمجهه ۾ نه اچي ٿي! منهنجي نظر
 ۾ اها سچائي، سچائي ناهي، جنهن جو نتيجو پوري قوم جي
 تباهي هجي. اهو حق ٿي ڪهڙو جو فقط ڪنڊر جي صورت
 ۾ ظاهر ٿئي؟ جنهن مقصد لاءِ جنگ ڪئي وڃي، اهو
 مقصد ٿي جيڪڏهن جنگ جي دوران فوت ٿي وڃي ته
 انهيءَ جنگ جو ڪهڙو فائدو؟

انهيءَ ڪري سڀ کان سٺو طريقو پاڻ ۾ نفرتن کي ڌوئڻ
 جو آهي ۽ صلح ۽ سانت جي رجحان کي ترقي ڏياري پاڻ
 ۾ ٺاهه ڪري سڀني مسئلن کي حل ڪرڻ جو آهي. اهو
 آواز مون اڪيلي جو آواز ناهي، اهو ٻولي جو آواز آهي،

اهو هن ننڍي ڪنڊ جي ليڪڪن جو آواز آهي. هيءُ اها
 گڏيل، تهذيبِي ڀڪار آهي جا سڀ کان اڳ ليڪڪن
 ۱۹۴۷ع جي فسادن ۾ بلند ڪئي هئي. هيءُ انسان جي
 دل مان نڪتل، سوچيل سمجھيل، گنڀير ۽ تاريخي ڀڪار
 آهي ۽ انهيءَ جي اهميت جي صحيح سڃاڻپ انهيءَ ۾ آهي
 ته ننڍي ڪنڊ ۾ هندستاني پاڪستان جي آزاديءَ کي
 پنهنجي آزاديءَ جئن عزيز رکن ۽ پاڪستاني هندستان
 جي خودمختياريءَ کي پنهنجو جزو ايمان بنائين ۽ ٻئي
 فرقا گڏ ٿي ويهي، هر مسئلي کي ٻن طرفن سان حل
 ڪن، هڪ ٻئي جي همدرد دوستن ۽ عزيز ٻاريسرين جئن
 حل ڪن نه ته، جيڪڏهن تلوار ميان مان نڪتي ته چند
 مهينن ۾ نه هندستان هوندو ۽ نه پاڪستان. جيڏانهن نظر
 ڊوڙائي قبرستان ئي قبرستان هوندا، چوٽه ايندڙ جنگ
 ڇاهي اها ڪنهن به مسئلي تي چڙهي، تمام جلد هڪ
 عالمگير جنگ جي صورت ۾ تبديل ٿي ويندي ۽ انهيءَ
 صورت ۾ هن ننڍي ڪنڊ جي ٻنهي ملڪن جي آزادي
 ۽ سلامتي خطري ۾ پئجي ويندي.
 انهيءَ ڪري مان نفرت جي خلاف وڙهان ٿو ۽ ماضي
 جا ڪنڊر ڏيکارين ٿو.
 مان ماضي هڪاڻ نٿو رٿان.
 مان مستقبل هڪاڻ رٿان ٿو.
 ۽ ايندڙ خطرن کان خبردار ڪريان ٿو.

۲ آگسٽ ۱۹۴۷ع جي ڏينهن مان پنهنجي ناناڻن ۽ هوس منهنجا ناناڻا لالي جي ڳوٺ ۾ آهن. لالي جو ڳوٺ قلعي سوپانگ اسٽيشن جي ويجهو آهي ۽ اسٽيشن کان مول سوا کن جو پنڌ ٿيندو. لالي جي ڳوٺ ۾ اسان برهمڻن جي آبادي وڌيڪ آهي، ۽ انهيءَ کان پوءِ ڪترين جا گهر، سڀني کان گهٽ آبادي مسلمانن جي آهي. منهنجا ناناڻا، گورو گو سائين جو گهراڻو سڏبو آهي ۽ برهمڻن ۽ سڀ کان اتم آهي. هزارين سالن کان، اسان انهيءَ ڳوٺ ۾ آباد آهيون. چون ٿا ته ڪنهن زماني ۾ انهيءَ سڄي علائقي تي اسان جو راڄ هوندو هو. اڃا تائين لالي جي ڳوٺ جي سڀ کان اوچي حويلي ”محلان“ چوڻ ۾ ايندي آهي. حويلي ڇا آهي، پراڻي زماني جي هڪ قلعي وانگر جاءِ آهي، جنهن جي اتر اولهه، ۽ واريءَ جي دٻن ۽ ڪلراڻي ويران زمينن جو هڪ سلسلو آهي، جتي صرف ڀرت ۽ ڪنڊن وارا گاهه ۽ ٻوٽا اُسرندا آهن، ۽ ڊگها سرن جا جهڳٽا پنهنجي ڊگهن اڇن سنگن وارين لهرائيندڙ ڪلنگين سان زمين تي ڏسبا آهن. ۽ جڏهن هوا موساٽ ڪندي انهن مٿان گذرندي آهي، ته اهي هڪ چيڙي کان ٻي چيڙي تائين ائين لڏندا آهن، جيئن رڻ ڀٽ ۾ اٺ پکين جي ٽولن جا آولا ڪپ ڪولي پڄندا وڃي رهيا هجن. مونکي سرن جا جهڳٽا ڏايا پسند آهن. مان ۽ شادان ٻن پهرن جو، جڏهن سندس ماءُ سمهي رهندي هئي، اتي ئي ملندا هئاسين. ”محلان“ حويلي جي وڏي دروازي سامهون جيڪو ڪمند جو رس ڪڍيو ويندو هو، اهو ڪمند

زرخيز رهين مان آندو ويندو هو، جن ڏينهن جو ذڪر
 ڪري رهيو آهيان، انهن ڏينهن ڪمند جو فصل جوان
 ۽ قدآور ٿي چڪو هو ۽ اهي سرسبز فصل گهڻن ٿي
 لا پرواهه عاشقن کي پناهه ڏيندا هئا، پر مونکي ۽ شادان
 کي سرن جا جهنڊ ٿي پسند هئا، ڇو جو جڏهن اسين
 گالههون ڪندي ڪندي ماٺ ٿي ويندا هئاسين، ۽ شادان
 هي وارن جي چڱ سندس گوري پيشاني ۽ ٽٻي ڪري
 پوندي هئي، ۽ سندس وڏين وڏين اکين ۾ حيرت ۽ اداسي
 جا باچيولا التجهن لڳندا هئا، تڏهن انهيءَ وقت ڀرت،
 ڪيٻن وارن پوئو ۽ سرن جي جهڳٽن مان گذرندڙ هوا،
 ڪنهن عجيب طريقي سان اسانجي دلين ۾ سرهاٽ ڪندي
 هئي ۽ انهيءَ جي سٺين مٽم صداتن ۾ اڻ ڏٺل سڀني جا
 ساز وچل لڳندا هئا، انهن جي ريشمي چرپر ۾ انهن سندر
 جهڙائين جو پڙاڏو پڙڻ ۾ ايندو هو، جڏهن محبت هر ديوار
 هر فصل، هر خاڪو ٽپي ويندي هئي، ۽ اولهائي افق ۾ هڪ
 رنگين پوئي ۽ جيان لهرائڻ لڳي هئي، سرن ۾ ته هوا گالههون
 ڪندي آهي، پر ڪمند جي ڪيٽن ۾ ته ائين گهڙجي
 رهجي ويندي آهي، جن کيس هر وقت ساج، مذهب ۽
 پراڻي اعتقادن جو ڊپ هجي، ۽ جنهن جاءِ ڏانهن هوا
 ۾ ويندي ڊجي، اتي عشق ڪيئن اسرندو؟ انهيءَ ڪري
 اسن سرن جي جهنگ ۾ پناهه ورتي، جنهن جون اڇيون
 ريشمي ڪانگيون، منهنجي ڊگهي نازڪ ڏانڊين جي
 مٿان اڇيون، اسان جي عشق جيئن مغرور نظر اينديون

هيون.

ٽين آگسٽ جي ٻن پهرن جو ذڪر آهي، اسانجي پويان
سرن جو جهنگ هو ۽ جهنگ جي پويان اسان جو گهوٽ
هو ۽ اسان جي سامهون پري ٽائين قهليل ميلن ۾ ويران
زمين هئي، جنهن کي ڪلڙ ڪاڻي چڏيو هو. صبح جو
مينهن پيو هو پر آسمان تي اڇا ڪڪر ڪڪڙن حشن
سونو قهلائي، پنهنجو پاڻ ۾ مينهن جا ڦڙا لڪائي، اڃا
به ڪٿي ڪٿي هلي رهيا هئا. هوا ۾ پاڻي جي گهر
۽ مٽيءَ جي هڪڪار هئي، ۽ پري افق ڏانهن روشني
ڪجهه اهڙي هلڪي ۽ ايتري شفاف هئي، جن اجهو
پگهرجي ڪنهن انڊلٽ کي جنم ڏيندي.

منهنجو هٿ شادان جي هٿ ۾ هو، ۽ اسان ٻئي انهي
افق ڏانهن اکين نهاري رهيا هئاسين، جن ”اسيد“ هڪ
مسافر هجي ۽ انهيءَ شفاف رستي کان اسان ڏانهن اچڻ
واري هجي.

مون شادان جي هٿ کي آهستي زور ڏنو ۽ کيس چيو
”هڪ ڏينهن تون مونکي وساري ڇڏيندين.“

شادان جي سيني مان هڪ آه اڀري، پر هو خاموش رهي.
هن انهيءَ سوال جو ڪو جواب نه ڏنو ۽ هو انهيءَ
سوال جو جواب به ڪهڙو ڏي ها، جو شروع کان عورت
مرد کان ۽ مرد عورت کان پڇندو آيو آهي؟

ڪيترو نه پراڻو سوال آهي، پر هر دفعي ڪيترو نه نئون
معلوم ٿئي ٿو، جن اڄ پهريون دفعو پڇيو ويو آهي.

مون وري چيو، ”هڪ ڏينهن تنهنجي شادي ٿي ويندي.“
 ”ها! منهنجي شادي ٿي ويندي ۽ بلڪل اهڙيءَ طرح
 ٿيندي، جهڙيءَ طرح تنهنجي ٿي چڪي آهي.“ هن
 آهستيگي سان مون ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ چيو. سندس
 نگاهون اڃا تائين افق ڏانهن ڄميل هيون.

”منهنجي شادي ته منهنجي مائٽن ننڍپڻ ۾ ئي ڪرائي
 ڇڏي هئي.“ مون احتجاج ڪيو.

شادان چيو: ”۽ تون ڇا ٿو سمجهين ته مان پنهنجي
 مرضي سان شادي ڪري سگهنديس؟“ مون ڪنڌ هيٺ
 ڪري ڇڏيو.

شادان افق تان نگاهون هٽائي ورتيون، ڄڻ اتان ماپوس
 ٿي چڪي هجي. پوءِ هن منهنجي جهڪيل اداس چهره
 کي کاڌيءَ کان جهلي مٿي ڪيو. پوءِ هن پنهنجا گلابي
 کپل منهنجي گلن سان لڳائي ڇڏيا ۽ آهستي آهستي ڏاڍي
 پيار ۽ مضبوطيءَ سان چيائين: ”هونئن ته منهنجي شادي
 به ٿي ويندي ۽ ٻار به ٿيندا ۽ مان انهن جي لاءِ سٺي ماءُ
 ۽ پنهنجي مڙس جي هڪ نيڪ ۽ وفادار زال به بنجي
 وينديس. منهنجو گهر هوندو ۽ زندگي جون سڀ خوشيون
 جي هڪ عورت چاهيندي آهي، مونکي نصيب ٿينديون.
 پر منهنجي اندر ۾ ڪنهن جاءِ، منهنجي اندر، تمام
 گهراڻيءَ ۾ ۽ منهنجي ڪڪ کان به تمام پري جي
 عورت جو روح ٿئي ٿو، اتي تون هميشه موجود رهندين.“
 ”تون مونکي ياد ڪندين؟“

شادان هڪجهڙو واري هئي ته ايتري ۾ پري کان سرن
جي جهنگلي ۾ هڪڙي چتر پڙ ٿي، ۽ هو هڪدم خاموش
ٿي ويئي ۽ احان پئي انهيءَ چتر پڙ کي ساهه روڪي پٺڻ
لڳاسين، فڪر ۽ حررت سان، ڇو ته انهيءَ وقت هوڏانهن
هڪوبه نظر نٿي آيو.

هر ٻر جڏهن ويجهي ٿي لڳي، تڏهن احان پئي هڪ پٺي
کي اُٿارو هڪيو، ۽ پنهنجي جاءِ تان اٿي بيٺاسين ۽ ڊيل
پيرن سان جهنگلي جي پٺي طرف هليا وياسين.
اوچتو هر ٻر هڪ خاص جاءِ تائين پهچي بيٺي رهي، ۽
پوءِ ڪنهن چيو، ”السلام عليكم.“
”وعليڪم اسلام.“

شادان انهيءَ آواز کي سڃاڻي ورتو، هو رڙ ڪرڻ واري
هئي، ته مون جلديءَ سان سندس منهن تي هٿ ڏيئي
ڇڏيو، اهو آواز مون به سڃاڻي ورتو هو، اهو سندس ڀاءُ
طفيل جو آواز هو، طفيل ۽ شادان پئي لاهور ڪاليج ۾
پڙهندا هئا، ۽ اونهاري جي موڪلن ۾ هتي پنهنجي گهر
آيل هئا.

پهرئين آواز واري مرد چيو، ”مونکي هڪ تار مان هير
ڦلندڙ شاه موڪليو آهي.“
”هڪڙو پير ڦلندڙ شاه؟“

”اهوئي زير گنج وارو پير ڦلندڙ شاه؟“
”هڪڙو ٺاهو آهي؟“

”اهو ٺاهو لمبردار سر بلند جي ٺاهي آهي.“

”مان سر بلند جو پٽ طفيل آهيان.“

اجنبيءَ ڪجهه دير تائين چپ رهيو ۽ پوءِ آهستي چيائين،
 ”پر قلندر شاھ ڇو آهي ته توهان اڃا لائي جي ڳوٺ
 ۾ اهو سلسلو شروع ۽ ڪيو آهي، اها غلط ڳالهه آهي.“
 ۱۵ آگسٽ جي رات تائين فيصلو ٿيڻ گهرجي.“

”ڪهڙو فيصلو؟“

”پر قلندر شاھ ڇو آهي ته ۱۵ آگسٽ تائين ڳوٺ ۾
 جيترا هندو جوان آهن، انهن سڀني کي قتل ڪيو وڃي،
 جيتريون هندن جون جوان زالون گڏ ٿي چڪيون آهن،
 يا ٿي رهيون آهن، يا آسپاس جي ڳوٺن کان اچي رهيون
 آهن، انهن سڀني کي پنهنجي قبضي ۾ رکيو وڃي. البت
 ٻين مردن، عورتن ۽ ٻارن کي ڇڏيو وڃي.“

شادان منهنجي ڄاڻي سان چٽي پيهي رهي. اسان ٻنهي
 جسون ڏليون ڏڙڪن لڳيون. اسان ٻنهي هڪ ٻئي ڏانهن
 ڏٺو ۽ زور سان هڪ ٻئي کي چٽي وٺائون.

ٿوري دير کان پوءِ طفيل چيو، ”هڪ نياپو منهنجي پيءُ
 به توهانجي پر قلندر شاھ جي نالي ڏٺو آهي.“
 ”ٻڌو، اهو ڪهڙو آهي؟“

”منهنجي پيءُ چيو آهي ته اهو حڪم اسان کان نه ٿيندو،
 سندن کان اسان انهيءَ ڳوٺ ۾ رهندا آيا آهيون، اسان کان
 اهو حڪم نه ٿيندو.“

”ته پوءِ اسان هڪ ٿارو ڌار ٻان اچي اهو حڪم ڪنداسون.“
 اجنبيءَ طفيل کي ڏسڻي ڏيندي چيو، طفول چپ رهيو.

هڪائي ڏير ٿاڻين سٿون جي جهنگ ۾ خاموشي رهي، آخر
اجنبی خاموشيءَ کي اُوڙيندي چيو، ”ڇڻو ته پوءِ مان
وڃان ٿو.“

هن انسانن جا قدم سٿن جي جهنگ کان الڳ الڳ رستن
ڏانهن وڌي اسان کان پري ٿيندا ويا، ۽ ٿوري ڏير کانپوءِ
جهنگ ۾ مٿ ڇڏي وئي.

سون جلديءَ مان شادان کسي پنهنجي چٽيءَ کان الڳ
ڪندي چيو، ”هائي تون هڪدم گهر هلي وڃ.“

هو وري به منهنجي چٽيءَ مان ڇڏي وئي ۽ ڇڏين،
”نه نه، مان نه ويندس، جتي تون ويندين اتي هلندس.“

مون ڦٽڪي سرڪي سرڪندي چيو، ”تو صپ هڪجهڙو
ٻڌي ورتو آهي نه؟“

”نه نه،“ هو پریشان نگاهن مان مون ڏانهن تهرندي
چوڻ لڳي، ”امي ائين ٿا ڪري سگهن ۽ سچ، اهي ائين
ٿا ڪري سگهن، اسان سڀ هن ڌرتي جو اولاد ئي نه
آهيون.“

”ڌرتي نه ڪڏهن به زهر پيدا نه ڪندي آهي شادان!
ڌرتيءَ مان ته سڀا سڀا ڳوٺ ڇڏندا آهن، پر تو ڏٺو هوندو
ته جڏهن ٻاهر جون زهري هوائون لڳنديون آهن، تڏهن
ڪن ٻل ۽ مرميز ۽ سڀا کيت اڇڙي ويندا آهن! اهي ۽
ڌرتيءَ جو هڪٻڙو ڌرم؟“

شادان ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو، مون کيس پالڻ کان الڳ
ڪندي چيو: ”تون جلدِي گهر وڃ نه ته غضب ٿي ويندو.“

سوين پيرا ملڻ کانپوءِ به جنهنجو فيصلو نه ٿي سگهيو، انهيءَ جو اڃا ڪهڙو رستو نڪرندو. ماڻهو تمام گهڻا چالاڪ آهن. اهي ماڻهو جي اسانجي ملڪ کي ورهائڻ هليا آهن، سڀ کان اڳ انهن اسانجي دلين جا لشڪر ڪها آهن. ورهاڱو ته پهرين دلين کان ئي شروع ٿيندو آهي.“

”اها ڳالهه تون مونسان ڪري رهيو آهين؟“ شادان شڪايت واري نوع ۾ پڇيو.

”توسان نه، شايد اها ڳالهه مان هالي مرن جي جهنگ مان ڪري رهيو آهيان، انهيءَ رستي مان ڪري رهيو آهيان، جتان ”اميد“ ڪڍڻ منهنجي خاطر مسافر بڻجي نه ايندي. هالي تون جلدي پنهنجي گهر وڃ، مان ”معلان“ ۾ وڃي خبر ڪريان ٿو.“

شادان رڻدي هلي ويئي. مون معلان ۾ وڃي سڀني کي ٻڌائي ڇڏيو. ڪيترن ئي ڏينهن کان لالي جي گهوٽ ۾ آسپاس جي گهڙن مان برهمڻن ۽ ڪترين جون منگيل چوڪريون گڏ ٿي رهيون هيون. اها خبر ٻڌندي ڪهرام مڇي ويو. ٿوري دير ۾ نمبردار سر بلند ڊوڙندو ڊوڙندو اسانجي گهر آيو. هو منهنجي نانيءَ ايشور ڪوڙ جي ڏاڍي عزت ڪندو هو. منهنجي ناني، گهوٽ ۾ سڀني کان وڏي عمر جي ٻڏي هئي، ۽ گهوٽ ۾ ڇا هندو، ڇا مسلمان، ڇا سک، ڪوبه سندس چيو ناري نه سگهندو هو. سندس عمر پنجاسي سالن جي هئي، پر هوءُ اڪڪل سؤ سالن جي نظر ايندي هئي. هن اينديئي نمبردار کسي هن ۾ کلي سوکھو ڪيو.

”اڙي سر بلند،“ نائيءَ نمبردار کي شڪايت واري نوع
۾ چيو، ”تنهنجي منهن ۾ ڏوڙ. اهو مان ڇا ٻڌي رهي
آهيان؟“

سر بلند اچي نائيءَ جا پير جهيا ۽ جهانين، ”اها، اسان
تنهنجو اولاد آهيون. ڇڪ تارءِ وارا اسانجي هوندي اسانجي
گهوٽ جي لهن طرف اک کڻي نٿا سگهن. گهوٽ جي سڀني
مسلمانن جو اهو گڏيل فيصلو آهي!“

سڪندڙ ۽ خشڪ ٿيندڙ چين تي خوشيءَ جون مڙڪون
ڏوڙي ويون. نائيءَ کي خبر هئي ته نمبردار ڪڏهن به
ڪوڙ نه ڳالهائيندو. کيس اطمینان ٿي ويو ۽ جڏهن کيس
اطمینان ٿي ويو، تڏهن چين کي اطمینان ٿي ويو. ٻڌل
بسترا وري کوليا ويا. گهوٽرين ۽ هڙن مان سامان وري ٻاهر
ڪڍيو ويو. اڏڙوت عورتون ڏونهان ڦوڪ ۽ مانيءَ ٽڪيءَ
۾ لڳي ويون، ۽ جوان ڪنوارون آڙهي سڀني
اڳيان جهلي پنهنجين وڏين وڏين اکين ۾ ڪجھل ۽ سرمو
پاڻڻ لڳيون ۽ پنهنجي سونهن کي ڏسي پاڻ ئي شرعاً اڻڃي
گهوٽگهٽ جي لوت ۾ پاڻ لڪائڻ لڳيون.

۽ ٽي ڏينهن اطمینان سان سک ۾ گذريا. ڪنهن قسم جو
ڪوبه اڻ وڻندڙ واقعو نه ٿيو. هندو مسلمان گڏجي گهوٽ
جي چوڌاري پهرو ڏيندا هئا. پر پشانيءَ جي رخصت ڳالهه
اهڙي هئي، ته لائي جي گهوٽ ۾ آڻ پاس جي ڳولڻ مان
برھمن ۽ ڪترين جا خاندان پناه وٺڻ لاءِ برابر اچي رهيا
هئا. ڪٿي به ڪو جهڳڙو ڪونه ٿيو هو، پر جيئن طوفان

اچن کان اڳ ۾ پر پکي هوا سنگهي پنهنجا آکيرا ڇڏي
مختلف طرف ڏانهن اڏامڻ لڳندا آهن، تيئن ڇڏي طرفن کان
لالي جي گهوٽ ۾ هڏن جا ڦاٽلا اچي رهيا هئا.

پنجين آگست جي شام جو ڇڪ ٽاره گهوٽ مان دهلن وڃڻ
جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. دهلن جو آواز ويجهو ۽ مٿي ٿيڌو
پئي ويو. ”محلان“ جي اندر زالون رئڻ لڳيون، گهٽيون ته
بيھوش ٿي ويون، ٻارن روئي روئي ڪھرام مچائي ڇڏيو.
نيڪه انهيءَ وقت نمبردار سر بلند اچي چيو، ”ڇڪ ٽاره
کان پنج سو مسلمان جو جو اچي رهيو آهي، اسان مقابلو
ڪرڻ وارا فقط پنجاھ ڄڻا آھيون. مان توهانکي پڇائي نٿو
سگهان، توهان پنهنجو بندوبست ڪريو.“

سر بلند جي رڃڻ کانپوءِ اها پڇ ڊڪ مٿي، جيڪا مان
توهانکي ٻڌائي نٿو سگهان. ساڳي ڏي ۽ کي پلجي وئي ۽
ڏي ۽ پي ۽ کي، ۽ پي ۽ پنهنجي اولاد کي، جنهنکي جيڪو
رستو مليو، اهو اوڏانهن وٺي وڃو. ٿوري دير کانپوءِ ”محلان“ جي
عاليشان هوڙي ويران هئي. فقط هڪ اونڌاهي هڪڙو ۾ ناني
ٻلنگ تي چپ چاپ مٿل هئي. جڏهن مان سندس پيرالڏي ۽
پرسن سامهون اچي بيٺس تڏهن چيائون، ”مٿي پرڻا، تون
ڪونه وٺين؟“

”ناني، مان توکي وٺي هلندس.“

”ڪيئن وٺي هلندين، مان ته هلي نٿي سگهان.“

”مان توکي پنهنجي ڪلهن تي چاڙهي وٺي هلندس.“

”جڏهن منهنجا پنهنجا پٽ مونکي وٺي نه ويا، تڏهن تون

چا وٺي هلندين! " ٻڌڙي ڦاٽي ۽ جي اکين مان پاڻي
وهڻ لڳو.

"مان وٺي هلندس،" مان ڦاٽي ۽ جي ويجهو ويس ته جيئن
کيس پنهنجي ڪلهن تي کڻان.

"خبردار جو مونکي هٿ لائو اٿئي. مونکي اتيئي
رهڻ ڏي."

دهن جو آواز ويجهو ٿيندو پئي ويو.

"پر ڦاٽي، اهو آواز ٿئي ٻڌين؟ اهي ويجهو اچي پهتا
آهن."

"مان ٻوڙي آهيان،" ڦاٽي ۽ چيو، "ڀڳوان ڪري جيڪي
مان ٻڌان ٿي، سو ڪڏهن به نه ٻڌي سگهان. تون مونکي
اٽهڻي ڇڏي ڏي. هو مونکي ڪجهه نه چوندا. پير قلندر
شاھ آهون، پير قلندر شاھ جو پٽ، اچي ته سهي منهنجي
سامهون؟ جڏهن هو اڃا ڄائو به نه هو، جڏهن سندس ماءُ
جڙو وهان ٿيو هو، مان پاڻ ڇڪ ٿارو وڻي هيس ۽
سندس ماءُ کي شاديءَ جو وڳو شڪن طور ڏيکاريو هئو.
هو اچي ته سهي منهنجي سامهون؟"

"پر ڦاٽي!"

"تون هليو وڃ. مان توکي چوان ٿي، پنهنجو خون منهنجي
پتان نه مڙه. مان وڌيڪ ٿئي گالهائي سگهان."

ڦاٽي پلنگ تي پاسو ورائي موندائين پٺ ٽهڻي سهي رهي.
۽ مان ڪنڌ جهڪائي معلان کان ٻاهر نڪري ويس.
وڏي دروازي کان ٻاهر نڪري، مان ڪمند جي ريس ڪڍڻ

ڌاري جهڙي ڏانهن ويس، جنهنجو رستو هڪند جي وچان
 لنگهيو ٿي. هڪدم سونگي ڪجهه ياد آيو، ۽ مان پوئتي
 موٽي محلات جي ٻي طرف هال اڳيس، جتي سرن جا جهنگلا
 هئا. هالي دهلن جي آواز سان گڏوگڏ الله اڪبر جي ٿرن
 جو آواز به صاف صاف ٻڌڻ ۾ آيو ٿي. الله اڪبر يعني
 خدا تمام وڏو آهي ۽ انسان تمام ننڍو آهي؛ تنگ نظر، هڪ ڀلو
 ۽ نفرت جو بندو آهي ۽ تهذيب جي آگاهين کان آگاهين
 مناري ٿي چڙهي به هو پنهنجي بد فطرت جي اظهار ڪرڻ
 کان نٿو هٽي، ڇو جو هو، هڪ انسان آهي، خدا ناهي.
 انهيءَ ڪري سون انهن نعرن کي هڪابه اهميت هڪانه
 ڏئي ۽ آخري نظر وجهڻ لاءِ سرن جي جهنگل طرف هليو
 ويس، جتي مان ۽ شادان ٻن پهرن جو ويهندا هئاسين. پر
 هالي اتي هڪير به هڪونه هو. مون ڏاڍي حسرت سان انهيءَ
 جاءِ ڏانهن ڏٺو، هونئن ته انهيءَ جاءِ ۾ ڪا خاص ڳالهه
 هڪونه هئي؛ هڪ وارياسو ڍڀ هو، جتي اسان پئي ويهندا
 هئاسين، سامهون ويران زمين هئي. آفتق ميرن ڪڪرن
 سان گهيريل هو. اتي هڪجهڙو به نه هو. لهرائيندڙ وڻ،
 خوبصورت گل، رنگين شفق، آبشار، ٽڪري، پاڻي، ڀنڀر،
 هڪجهڙو به نه هو، جنهن سان انهيءَ زمين تي شاعري ٿيندي
 آهي. پوءِ به اها جاءِ جنت جو آڪرو ڇو ٿي لڳي؟
 ”شادان! شادان!“ سون آهستي سڏ ڪيو. امانجي ملن
 جو اهوئي قاعدو هو. هوءَ اڳي سرن ۽ لڪي ويندي هئي.
 ۽ جڏهن مان ايندو هوس، تڏهن کيس سڏ ڪندو هوس ۽

هوہ سٽون مان نڪتري مونکي ڪراڙي پائيندي هئي. مونکي
سٽ هئي ته هوہ انهيءَ وقت اتي نه هئي هوہ به منهنجي دل
هڪاريو، شادان، شادان.

پر اتي هڪو به هڪو نه هو. جهڳٽو خلموش هو. سرن جي
هڪلنگين تي شام جي هڪراڻ گهٽجدي ويئي ٿي. مان
جلدي اتان اُٿي پڳس، ۽ قلعي سوياسنگهه جي ريلوي اسٽيشن
طرف ٻوڙڻ لڳو. جيڪڏهن مان رات جو ساڙي الهن وڃي
ويندڙ گاڏي هڪڙي نارو وال هليو ويندس، ته مونکي نارو وال
کان لاهور وڃڻ واري Connecting ٽرين ملي ويندي. لاهور
به منهنجو پتا جيءَ رهندو هو.

الحڪل مٿي هڪلاڪ کان پوءِ هڪر هڪائي قلعي سوياسنگهه
اسٽيشن تي پهتس، ته هڪائي اونڌاهي ڇانئجي ويئي هئي.
اسٽيشن جي ڀرسان ٻٽڙ جو هڪ تمام وڏو وڻ هو، جنهن جا
هڪٿين ڌار زمين تي اڙهڪيل هئا. اُتي تمام گهڻي اونڌاهي
هئي، ۽ اونڌاهي به عجيب طرح جا پاڇا ڇروڀر هڪندا نظر
آيا ٿي.

هر قدم تي موت نظر ٿي آيو. مان هٿ ڪري اڳتي وڌي
ويو. اوچتو هڪ پاڇو ٻٽڙ جي هڪ ڌار جي پٺيان نڪري
مون ڏانهن وڌيو. مون مڙي بچاءُ لاءِ پنهنجو هٿ مٿي کنيو
ته شادان ڊوڙندي منهنجي پاتهن ۾ اچي ويئي، سندس وار
وڪريل هئا، سندس چولي جي پاتهن ڦاٿل هئي ۽ هو اڳهاڙي
پيرين پچندي آئي هئي.

هن جلديءَ ۾ چيو، مون طفيل کي سڀڪجهه ٻڌائي ڇڏيو

آهي، هو تو کي لاهور تائين حفاظت سان پهچائيندو؟

”طنيل مون کي آفت ماري هڪو نه ڇڏيندو؟“

”نه، ڇو ته مون ساڻس وعدو ڪيو آهي ته مان سندس دوست

آفتاب سان جلدي ڪندس، جو هڪائي وقت کان مون سان

شادي ڪرڻ گهري ٿو.“ هو جلدي جلدي گهرائجي وئي

رهي هئي ۽ جهڪي وئي هئي.

”پر طنيل هڪئي آهي؟“

”سائون اسٽيشن تي تنهنجي انتظار ۾ آهي. لاهور پهچي

هو تنهنجو هٿ لکيل خط منهنجي نالي آڻيندو، جيڪڏهن

هن خط نه آندو ته مان پنهنجو ٻال کي ٻورو ڪري ڇڏيندس.“

اوهيو هو ۽ رڪجي وئي. هو هڪ نڌو ماءُ کي ڇڏين،

”هتي ٿول وڃ.“

جن اوهيو ٻرن ٻيلن زمين لاهري وئي هئي. منهنجي

لنگن هليو کڻ جو اڀ ٽپي ڇڏيو، ۽ مان آئي تي زمين تي

وهي ٻيلن جي کنگن سان چيري روئي لڳس.

”ٻيلن ڪهڙي وڃان؟ تو کي ڇڏي ڪيئن وڃان شادان! نه

مان ٿو وڃي سگهان.“ هن چيو، ”آٽ، نه ڪر، تنهنجي

ڙال ۽ ٻار به آهن. ماءُ ۽ پيءُ آهن، ڀڄون ۽ ڀائر آهن، جن

جي حفاظت تنهنجي ذمي آهي.“

”جيسر ۾ وڃن سڀئي.“ مون وٺندي چيو، ”مان آڻيندي

رهندس. مان مسلمان ٿي ويندس ۽ توهان جلدي ڪندس.“

”پوءِ مان تنهنجي عرت هٿان ڪندس،“ شادان آهستي

هو، پوءِ هو، هٿ جهڪي ۽ هن ڏاڍي ٻار سان مون کي

زمين تان اُٿاريو ۽ هڪ ٻار وانگر مون کي پنهنجي ڄاڻي سان لڳائي پنهنجي نرم هٿن جي ڦيرين سان منهنجا لڙڪو آڳوڻ لڳي ۽ منجهن لڙڪن ۾ پٺل اکيون مون کي ڇٽي رهيون هيون؛

’اڃ، اڃ آخري ڀيرو مان پنهنجي هٿن سان تنهنجا لڙڪو آڳهان. چوڻ هن کان پوءِ تنهنجي لڙڪن سان منهنجا هٿ ڪڏهن به آلا نه ٿيندا. ساري زندگي تون مون هڪڙو رهندڙ ۽ سڄي زندگي مان تنهنجي لاءِ رهندڙ ۽ اسانجا وهندڙ لڙڪو ست سڌو سڌو اسان کي هڪ ٻئي کان پُور ڪري ڇڏيندا، پر انهيءَ دؤري جي بلوجود مون کي اها به مدد آهي ته انهيءَ خوبصورت ادائن واري زندگي ۾ تون خوبصورت، محبت ۽ شفقت جي هر مهراڻ موڙ تي مون کي ياد ايندين. عام جو جڏهن مان پنهنجي پياري مڙس کي گرم گرم ماني ڪارائينديس، تڏهن توکي ئي ياد ڪنديس ۽ رات جي هيڪلاڻي ۾ جڏهن پنهنجي ڦٽلڙي کي سيني سان لڳائي کيس لولي ٿينديس، ته توکي ياد ڪنديس، ۽ جڏهن سڀ ڪجهه ختم ٿي ويندو، جڏهن زندگيءَ جا سڀ فرخ پورا ٿي ويندا، جڏهن موت منهنجي اکين کي آخري ڀيرو ڇوڻ لاءِ ايندو، انهيءَ وقت به توکي ياد ڪنديس ۽ منهنجي آخري ساهه ۾، قل جي آخري ڦڙڪن، ۽ ڇهن جي آخري جنبش ۾ تون دعا پئجي ايندين ۽ منهنجي روح ۾ سمائجي ويندين.

’ياد... ياد... ياد جيڪڏهن دولت هجي ها، ته اڃ دنيا ۾

هڪو غريب نه هجي ها! محنت جي لاءِ هڪو سڃاڻپ نه هاءِ
 شادان پاڻ هڪ دفعي مونکي اهو چيو هو. پر مون کيس
 ڪجهه به ڀلا ڏيارڻ مناسب نه سمجهيو. مون کيس پنهنجا
 لٽوڪا آڳوڻ ڏنا، سندس گلي لڳي کيس ٻيڙ هڪري ورتو.
 ڇو ته گاڏي پلهرين سنگنل (Outer Signal) جي ويجهو اچي
 پهتي هئي.

استيشن جي ڏانڪن چڙهندي مون ڦري پويان ڏٺو. پڙ جي
 پاڇي ۾ شادان سڀ ڇاپ ٻيڻي هئي. ۽ پري، گهڻو پري
 مغلان حويلي ۾ دهل گونجي رهيا هئا، ۽ محل کان پري
 اسانجو سٿرن جو جهنگ جلي رهيو هو.

لاهور اسٽيشن تي پهچائي ٺٺيل مونکي چيو، ”سوگر جا پٽ!“
 يعني برهمڻ، جيڪڏهن شادان سان وعدو نه ڪريان ها، ته
 ملڪ گاڏي ۾ ئي توکي ختم ڪري ڇڏين ها. وٽ هي ٻئي
 لشڪر ۽ خيريت جي خبر لکي ڏي. ٻيو ڪجهه به نه لکج،
 نه ته ڳالو پڇي وجهندس.“

مون ٻه چنڊي ٻه چنڊي شادان کي پينسل سان لکير
 ”شادان! تنهنجي ڀاءُ مونکي لاهور تائين خيريت سان پهچائي

چڏيو آهي. جيستائين زنده هوندس، تيستائين تنهنجو
احسانمند رهندس.

بيچ نات

طنيل آخري جملو پينسل سان ڪڍي ڇڏيو، ”انهي“ جي
ڪهڙي غرور ت آهي؟“ پوءِ هن لاهو پني لڪر وڌيڪ ڪئي
کيسي ۾ وڌو، ۽ مون ڏانهن ٺهاري ڏاڍي نفرت ۽ ڪاوڙ
وڃان چوڻ لڳو، ”هائي بيچ، منهنجي نظرن کان پري ٿي
وڃ، توکي ڏسي منهنجي اکين ۾ رت ٿو پرجي، ڪڪڙا
برهن!“

مان جلديءَ سان اتان روانو ٿي ويس، استيشن کان ٻاهر
اهي ٽانگي ۾ ويس، ۽ ٽانگي ۾ ويهي شاه عالمي ٻڌس. شاه
عالمي دروازي تي ٽانگي واري مونکي لاهي ڇڏيو، هو
شاه عالمي اندر وڃڻ کان انڪار ڪري رهيو هو، تنهنڪري
مان ٻنڌ ٿي اندر هليو ويس ۽ ”سرڪي بندان ڊي گلي“
مان ٿي ”سوٽر منڊي“ ۾ پهچي گهر طرف روانو ٿيس.
رستي تي هڪ چوڪرو ڪڍڻ منهنجي اکيان ۽ ڪڏهن
منهنجي پويان هلڻ لڳو.

مون کيس آهستي چيو، ”مان جو اڪيلو هتي گهمان پيو،
مان به تيار آهيان، بس ايترو سوچي ڇڏ.“

منهنجي اها ڳالهه ٻڌي اهو چوڪرو رٽوڪڙ تي وڌو، ۽
مون پنهنجي گهر جو رخ ڪيو. گهر پهچي ڏسان نه دروازي
کي ڪلف ڏنل هو. گهر ۾ ڪير به ڪونه هو، ڪا به بيٺي،
ڪا به پيڻ، زال ٻار سڀ غائب هئا ۽ اها به خبر ڪانه پئي

ٺه اهي ڪيڏانهن ويا آهن، ڇو ته اس پلس جي گهرن کي به
مڪلف ڏنل هئا. ڇو طرف خاموشي ۽ چانيل هئي. هاڻي مان
وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟ ڪجهه به مسجد ۾ نٿي آيو. اهڙي
مصيبت ۾ لڙڪه به نٿا وڃن، بس نڙي خشڪ ٿيڻ لڳندي
آهي. مون ڏاڍي مشڪل مان پنهنجي منهن جي وڪ اندر
وڙهي، هيڏانهن هيڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ گهٽي جي لٽل
ڪٽسي جي هڪ سِر کڻي انهيءَ مان گهر جو مڪلف پڳم
۽ اندر داخل ٿي ويس.

گهر جنسي کائڻ آيو ٿي. سڀ قيمتي سامان غائب هو. اهي
ڪارائتو سڀ سامان کڻي ويا هئا. مون رنڌڻي ۾ وڃي ڏٺو،
ٿانو ته هئا، پر کاڌي جي ڪابه هيءَ ڪانه هئي. نل کولي
پاڻي پيئو ۽ پوءِ مٿين منزل تي هڪ ڪٽ تي سمهي پيس.
ساري رات مان مٿين منزل تي ڪڏهن جاڳندو رهيس،
ڪڏهن جهولا کائيندو رهيس. رات جو ڪڏهن ته اهڙي
مٺا ٿي ٿي ويئي، جڏهن انهيءَ شهر جا سڀئي ماڻهو مري
ويا هجن. ڪڏهن اهڙيون رڙيون ٻڌڻ ۾ آيون ٿي، جيئن
ڪنهن وقت بيمڪرا پرڙات ڪندا آهن. ڪٿي گولين جو
ٻولڻ ٿيو ٿي، چئني طرفن کان ڦٽا ڪن جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا ٿي،
پوءِ اوچتو قبر جهڙي خاموشي چائنجي ٿي ويئي.

ٺه رات ۾ هڪ ڏينهن مان پنهنجي گهر ۾ لڪيو رهيس.
جڏهن بڪ ڏاڍو ستايو، تڏهن ٻاهر نڪتو. رستي تي
هن جهل مان نه ڪمي. هلندي هلندي مان سولر منڊي
لاهور ۽ ٺه، لاهوري گيت کان پالي گيت، پالي گيت

کان باد شاهي مسجد طرف پهتس. چو آيس؟ اها نه مونکي خبر ناهي. آنان کان پوء هيرامندي هلبو وېس. هيرامندي پر انور کباب واري کان کباب وني کائڻ لگېس. انور کباب واري مونکي سچائي ورتوه. هن مونکي اک هښي، پر کچه کچه کونه، چو ته به ټي شڪي قسر جا مسلمان هجي د کان تان کباب وني رهيا هئا. جذ هن اهي هليا ويا، تڏهن هن مونکي گهرايت پر چيو، ”پندت جي، اوهين اني ڪيئن! خدا جي واسطي پڄي وڃ.“

”ڪيڏانهن وڃان؟“ مون ڏاڍي مابوسيءَ سان پڇيو.

انور ناآمديءَ وڃان ڪنڌ ڏوٿيو ۽ پوءِ ٻڪڙر هنجي سمجهه پر ڪچه لٽو ۽ چيائين، ”اوهانجا دوست ۽ پاڻ، حاجي ۽ برڪ تاجي وٽ کائڻ ٻڌي رهيا آهن. توهان انهن وٽ هليا وڃو نه.“

مون ميان جو نالو ٻڌي انور سان زور سان هٿ ملايو. اڙي مونکي انهيءَ مصيبت ۾ ميان باد ٿي نه رهيو، ۽ ٻين ۽ منهنجي ته پاڻ ۾ لڳندي هئي. ۽ گڏ پيٽدا هئاسين. ميان، حاجي، برڪ ۽ مان روز رات جو ڪچهري ڪندا هئاسون.

مان پويان ڏاکڻ چڙهي ٻي منزل تي تاجيءَ جي ڪمري ۾ داخل ٿيس. اندر حاجي، برڪ ۽ ميان ٻي رهيا رهيا هئا ۽ تنجي هار سينگار ڪري چوڏهين جو چنڊ بچي گهاٽي رهي هئي. مونکي ڏسندڙي انهن جو رنگ متجي ويو. حاجي جو چهرو به ٻيلو ٿي ويو، پر ڪمال آهي ۽ شلباس

هجيئس ميان کي، جنهن اتي مونکي پاڪر هاتو ۽ برڪ
مونکي، منهنجو هٿ وٺي پنهنجي پاسي ۾ ورهائيو.

ميان ڀڄڻ، ”ڪٿان بهو اچون؟“

مون کيس ساري رات ڪهاڻي ٻڌائي.

تاجي چيو، ”اوهان پنڊت جيءَ کي هتان وٺي وڃو، جيڪڏهن
ڪجهه ٿيو ته مان انهيءَ جي ذميواري ناهين.“

ميان، تاجيءَ جي پاء کان گوڏ ۽ ڦرلٽي ٽوپي اڌاري وٺي
مونکي پارائي. هو اسان جيئي تاجي کان موڪلائي ڏاڪڻ
لهي هيٺ ميان جي ڪار ۾ ويٺاسين. ميان پنهنجي ڪار
کي تيز هلائيندي، ڀارت نگر ۾ مونکي پنهنجي گهر وٺي
آيو. ڀارت نگر ۾ ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان ميان جي ٻه ماڻ
بلڊنگ هئي.

جڏهن مون ڀاڳيءَ کي سلام ڪيو تڏهن هو ڏسندي رهجي
ويئي، ڪجهه ڪين ڪجي، ڇپ ڇاپ ڏسندي رهي، جن
ڪنهن انسان کي نه، ڪنهن مڙدي کي ڏٺو هجي. ڪجهه
ڪجهه عجيب محسوس ٿيو، ڇو ته ذهن ورهين ڌاڻين منهنجي
۾ ميان جي مٿل پينٽ جي ڪمپني ۾ حصي ڌاري رهي
هئي. ۽ جيتوڻيڪ هاڻي مون ڪنٽمس الڳ پنهنجي پيشانگ
ڪمپني کڻي هئي، پر اسان ٻنهي جون دليون ڪڏهن به
الڳ نه ٿيون هيون. ٻنهي گهرن ۾ مٿن مائٽن جهڙو رستو
هوندو هو ۽ مٿي پوئتي، ڏک سک ۽ عزيزن وانگر ملاهون
ورهائيون هيون. انهيءَ ڪري انهيءَ وقت ڀاڳيءَ جو لٿل
منهن، ٽڪو ۽ بي مزي سلوڪ ڏسي، منهنجي دل اندر ئي

اندر ڪو ماڻھو وٺي، پر مون پنهنجي مڙوسيءَ کي پنهنجي
مرڪ ۾ لڪائي ڇڏيو. جلد ئي ميان مونکي ٻيءَ منزل جي
ڊرائنگ روم ۾ وٺي هليو. حاجي ۽ ٻرڪ به اسان سان گڏ
هئا.

مٿي بهچي ميان حامت جو ساھ ڪٺيو. منهنجي قراڻي ٽوڙي
لاهي ٽپائي تي رکي ڪنڌ ڏوٽي ڇيائين، ”غضب ڪري
ڇڏي بيچ، اهڙي موقعي تي لاهور آيو آهين، جڏهن پاڙي
پاڙي ۾ باھ ۽ فساد سان خون جي هوليءَ کيڏي پيشي وڃي،
هندو مسلمان جي جان جو، ۽ مسلمان هندو جي جان جو
پيلو ٿي پيو آهي.“

مون ميان کي چيو، ”اڙي ڇڏو ٻار، اسانکي هندو مسلمان
کان ڇا وڻڻو آهي، شراب گهرا.“

ميان وٺي ڪي جي ٻوٽل کولي، اسان چار ئي چٽا پيش
ٽنگسين، اسان چار ئي پراڻا پياڪ هٿاسون، گڏجي پيش وارا،
گڏجي کائڻ وارا، گڏجي داد ڏيڻ وارا، پر اڄ رنگ ٿي نه
ڇڏيو. ڪنهن جي ٽهڪن ۾ اها گالهه ٿي نه رهي هئي، وچ ۾
خاموشيءَ جي ايڏي ڊگهي وٽي آئي ٿي، جو ساھ گهٽجڻ
لڳو ٿي. مونکي هزارين شعر مخالف شاعرن جا داد هئا، ۽
منهنجو آواز به سٺو هو، پر اڄ ڪنهنڪي ڪجهه سٺو لڳو ٿي
نٿي. محفل ۾ مزد ٿي ڪونه هو، ڪڏهن ڪڏهن حاجي
مونکي اهڙين نگاهن سان گهوريو ٿي، جو مونکي پنهنجي
ڪنڌ تي ڪاٽي وهندي محسوس ٿي ٿي، حاجي منهنجو

به بار هو، پر ڪڏهن به ساڻس پوري طرح طبيعت نه ملي
هئي، وڃڻ هميشه هڪ دٻوار جهڙي محسوس ٿيندي هئي،
ميان ۽ برڪ سان مون ڪڏهن ائين محسوس نه ڪيو،
شراب جا دؤر جڏهن هليا ٿي، تڏهن وڃ وڃ ۾ حاجي جي
طبع پري مرڪ مونکي عجيب نموني پريشان ڪري
چڏيو ٿي.

هونءِ ٿي سگهيو ته منهنجو دهر هجي، حاجي منهنجو پراڻو
دوست آهي! اڃا تائين هڪ غلط ڳالهه هن مون سان نه ڪئي
هئي. مونکي خبر آهي، هو اندر ٿي اندر ۾ منهنجي ۽ ميان
جي دوستي کان ڏڏو آهي، ڇو جو حاجي به ميان کي
پاڻيندو هو ۽ برڪ به، پر ميان کي ساري دنيا ڇاڏيندي
هئي، سندس بي فڪر طبيعت، سندس دولت، سندس فياضي،
سندس بي ربا محبت هر ڪنهن کي ميان سان محبت ڪرڻ
ٿي مجبور ڪندي هئي. پر ميان دوستن ۾ فقط مون کي
گهڻو پاڻيندو هو، ميان جي ٻين دوستن ته اهو قبول ڪري
چڏيو هو، پر حاجي متعلق، مونکي هميشه کان اهوئي خيال
رهيو ته هن جي دل ڪڏهن انهيءَ حقيقت کي قبول نه
ڪيو آهي.

اتڪل ڏهين وڳي، حاجي وڃڻ جي اجازت گهري، ميان
کيس ترسڻ لاه چيو، پر هو اصرار ڪري اٿي هليو ويو،
برڪ ويٺو رهيو، پر حاجيءَ جي اڏ يا مني ڪلاڪ وڃڻ
کانپوءِ هو به معذرت ڏيکاري اٿي ويو.

هاجي ۽ برگ جي وڃڻ کانپوءِ مون، حيان، پايي ۽ منڊن
هن ٻارن — طارق ۽ نسيم مڻي کڏي. طارق جي عمر اٺ
سال آهي ۽ نسيم جي ڇهه سال. ۽ ٻئي مون کي 'چاچا'
چوندا آهن.

ماني ڪاٺي کانپوءِ مان هڪافي ڊهر ٽائين طارق ۽ نسيم کي
آڪاليون ٻڌائيندو رهيس. انجڪل ڊارهن وڳي، ٻئي ٻار آڪاليون
ڇڏندي ٻڌندي اتيئي صوفي تي سمهي پيا، ۽ اسان ڪنهن منزل
حالت ۾ کڻي هڪري ۾ وڃي سهار ڇوڪرين.
انهي ۾ کانپوءِ ميان پنهنجي زال کي چيو، 'اڄ مان بيچ
جي هڪري ۾ مٿين منزل تي سمهندس.'

سندس زال هڪو اعتراض ڪونه ڪيو ۽ لسان آڻي مٿين
منزل جي ٻيڊ — رور ۾ آياهن. مون کي نه چائان هڪيترن
راتين جو اوجاڳو هو، بستري تي ليٽندي ٻئي ضد کڻي وڃي.
پوءِ مون کي باد ناهي ته چا ٿيو، چا نه ٿيو. ڪڏهن ڪڏهن
منڊ ۾ ائين محسوس ٿيڻ لڳو، ڇڻ ماڻهو ميان جي گهر جو
ڊروڙو کڙڪائي رهيا هجن، ڇڻ ماڻهن جو ميڙ ميان جي
گهر جي ڊروڙي اڳيان رڙيون ڪري رهيو هجي، ڇڻ ڪو
مٿس ٻڙ ڪري رهيو هجي پوءِ ڇڻ ڪو زور زور سان روئي
رهيو هجي.

پوءِ اوچتو منهنجي اک کڻي پئي.
ڏٺو ته ميان پنهنجي بستري تي ڪونه هو. هڪري ۾ چوڻاڻو
خلموشي هئي، ڪٿان به ڪو اولڙ ڪونه ٿي آيو، خلمو خانو
کولي ڏٺو، ميان انهي ۾ به ڪونه هو. مون آهستي سان

دروازو کوليو، ته مان آهت نه ٿئي ۽ اگهاري بهرين ڪهري
جي ٻاهران ڏاڪڻ ٽائون پهتس۔

هوئن ته چؤطرف خلوشي هئي، پر رات جي سنائي ۾ هين
حصي ۾ پڇ پڇ جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي رهيو هو۔
مان ڊيبل قدمن سان هيٺ لهي آيو۔

ميان پنهنجي زال جي ڪهري ۾ هو۔ ڪهري جو دروازو
اڌ پيڪڙيل هو۔ مان دروازي ڀرسان بيٺي سندس ڳالهائون
ٻڌڻ لڳس....

ميان جي زال چئي رهي هئي، ”هنڪي هتي رهائڻ جو توکي
ڪو حق ڪونهي.“

”مان کيس وٺڻ وڃو هوس ڇا؟“

”مان ٿئي ڇاٿان۔ تون کيس غنڊن جي حوالي ڪري
ڇڏ.“

”زندگي ۾ جي دوستي ڏوڙ ۾ رولي ڇڏيان؟ اها انسانيت
آهي؟“

”هو ڪو رستو به ڪونهي۔۔۔“ ميان جي زال زور سان
چيو، ”هو ڪو رستو به ڪونهي۔ تون جيڪڏهن کيس
غنڊن جي حوالي نه ڪندين ته مان توکي ۽ هن کي سڪ
سان ويهڻ نه ڏينديس.“

ميان جي زال پنهنجا ڊگها ننهن هوا ۾ لهرايو۔ هو انهي
وقت ڏاڻن جتن لڳي رهي هئي۔ هن ميان کي سندس ڪاٺو
ڪن جهليو، ”وڃ، هن کي غنڊن جي حوالي ڪر.“

ميان هنجي بستري تان اٿيو۔ هن ڀرسان ٿي هڪ خانو

ڪوئي منجهانئس ڀستول هڪڙو. ۽ ڀستول هڪڙي هڪري جي دروازي ڏانهن وڌڻ لڳو ته ايتري ۾ مان جلدي سان پوئين پهرين پڇي وڃي ڏاڪڻ هڙهي، ستين منزل تي پنهنجي هڪري ۾ اچي بستري تي لپتي پيس. دل ڌڙڪي رهي هئي. مونکي ائين معلوم ٿي ٿيو، جن ميان ڀستول کڻي مونکي مارڻ کان منهنجي پيرانديءَ کان پيو آهي. اوچتو مونکي ڏاڪڻ ۾ ميان جي قدم جو آواز ٻڌڻ آيو.

قدم منهنجي دروازي اڳيان آهي بيهي ويا. منهنجو سامهه ٽڙيءَ ۾ الڪڻ لڳو.

ميان هينڊل گهاٻو، ۽ دروازو ڪواڻ بدران ڪنجي ڦيرائي بند ڪري ڇڏيائين. هڪري ۾ اونڌاهي هئي ۽ مون بجلي هارڻ به نٿي چاهي. مان آهستي سان پنهنجي بستري تان اٿي. اوڪڙو ويهي دروازي ڏانهن وڌيس، ۽ پردي جي پويان آهستي هينڊل گهاٽي ڏٺو. هينڊل چريو ٿي نٿي. ميان دروازو ٻاهران بند ڪري ڇڏيو هو.

ايتري ۾ ميان ٻاهر سگريٽ ڊڪايو ۽ انهيءَ جي روشني ۾ ڏٺو ته ميان جو چهرو زرد هو، ۽ سندس هٿ ۾ ڀستول ڏڪي رهيو هو.

پنهنجي دل ۾ سوچيس، 'ڪمڇت مونکي اندر بند ڪري پاڻ ٻاهر ڦٽڻ جو انتظار ڪري رهيو آهي.'

ساري رات ميان هڪري جي ٻاهران ڀستول کڻي پهرو ڏيندو

رہيو، ۽ هڪ کن به اک نه پور پائين. هاري رات مان به
 جاڳندو رهيس. هاڻي اکين ۾ ننڊ ڪٿان اچي. جڏهن پير ڪو
 ٿيو تڏهن ميان ڪنجي گهمائي آهستي سان منهنجو ڪمر و
 کوليو. مان جلدي مان بستري ۾ لهي پيس ۽ ميان مونکي
 زوري جاڳايو. مون چيو، ”ڇا آهي ميان؟“

”آٽ، هل.“

”ڪٿي؟“

”تون هل ته سهي، مان ٻڌايان ٿو.“

”بيهي، هٿ منهن ته ڏوئي وٺان.“

”ضرورت ناهي،“ ميان چيو، ”ڊهر ٿي ويندي، بڪدم
 هل.“

مون رات جو وڳو (night-dress) لاهي، ٻيا ڪپڙا ڀاتا ۽
 ميان سان گڏ روانو ٿيس. ميان جي هٿ ۾ اڃا ڏائين هستول
 هو.

اسان ٻئي هيٺ لٽامين ته پايي ۽ کي سلام ڪيم، پر هن
 سلام جو ڪو جواب ڏنو. مون ڏٺو ته پايي ۽ جون ٻئي
 اکيون سڄيل هيون.

گهر جي دروازي تي ميان جي هٿن ڪار پينل هئي. شيشا
 ٻنهي طرفن کان چڙهيل هئا. مان ۽ ميان گڏجي گلاڙي ۾
 ويٺاسين. رستي تي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي. ميان جي چوري
 تي سختي ۽ ڪاوڙ جا آثار هئا. سندس چوري کي ڏسي
 مونکي ڪنهن قسم جي ڳالهه ڪرڻ جي همت ٿي نه ٿي.
 ميان جي هٿن سٺو ريلوي اسٽيشن ڏانهن وڌي.

”اسان ڪيڏانهن ٻڌا وڃون؟“

”لاهور ريلوي اسٽيشن.“

”پر مان لاهور اسٽيشن وڃي ڇا ڪندس؟ مان ته انهيءَ

مصيبت ۾ تو وٽ رهڻ آيو هوس.“

”مصيبت اها آهي جو مان توکي پاڻ وٽ رهائي نٿو

سگهان.“

”ڪٿار اسٽيشن جي پورچ ۾ اچي بيهي رهي. ميان مونکي

جلدي سان اندر وٺي هليو ۽ مونکي ٽي سؤ روپيا ڏيئي چوڻ

لڳو، ”هتي تون فرسٽ ڪلاس جي ويٺڪ روم ۾ ويهه ۽

مونکي ٻڌاه ته تون ڪٿي وڃڻ چاهين ٿو. مان توکي ٽڪيٽ

وٺي آڻي ڏيان ٿو.“

”مان ڪيڏانهن به نه ويندس.“ مون زور سان چيو، ”مان

لاهور ۾ رهندس. لاهور منهنجو وطن آهي.“

”تون نٿو رهي سگهين. اوڏانهن وڃ، جيڏانهن تنهنجا ماءُ

هيءَ، ڀائر پيٽر ۽ ٻار بچا وڃا آهن.“

”منهنجو سڀڪجهه لاهور ئي آهي.“ مون ڀريل گلي سان

چيو، ”ميان، توکي سڌ آهي ته مان لاهور کان سواءِ جيءَ

ڇڏو سگهان. مونکي لاهور سان عشق آهي.“

”عشق ۾ جدائي ٿئي ٿي.“ ميان جي چهر تي هيءَ رڪي

مرڪ اڀري، جنهنکي ڏسي مان ياد ٿي ويس.

”مونکي سڌ نه هئي ته تون ڪو ايترو ڪميٽو ۽ رذيل

نڪرندڙ.“ مون ميان کي ڪاوڙ ۾ چيو، ”رات مون

پاڻيءَ کي چوندو پتو ته بيچ ناٿ کي غلبن جي حوالي ڪري

چڏ. مونکي خبر نه هئي ته توهان ايتري قدر متعصب....
 ۱۰. ”ميان ساهوسيءَ وچان ڪنڌ ڏوليو ۽ چوڻ لڳو. ”رات
 جيڪڏهن مان توکي غبن جي حوالي ڪري ڇڏيان ها
 ته هڪڙي احمق کان چند چئي پوي ها.“
 ”تون چئين ڇا ٿو؟“

”تو کي سڌ ناهي، رات حاجي پائڪان رخصت ٿيڻ کانپوءِ
 منهنجي گهر غنڊا موڪليا هئا. انهن گهرڙي گهرڙي دروازو
 کڙڪايو ۽ غنڊ ٻڌي پيا هئا ته توکي سندن حوالي ڪري
 ڇڏيان.“

”تو وٽ پستول جو هو!“ مون چيو.

”هنن وٽ به پستول هئا. مان اڪيلو هوس ۽ هو ويهه ڇڏ
 هئا.“
 ”پوءِ؟“

”پوءِ مون هڪ اٽڪل کان ڪم ورتو. مون کين چيو ته
 صبح ٿيڻ تي مان پنڊت جيءَ کي توهان جي حوالي ڪري
 ڇڏيندس، زنده يا مرد.“
 ”هو مڃي ويا؟“

”ها. پر وڃڻ وقت منهنجن ٻنهي ٻارن کي پاڻ سان گڏ وٺي
 ويا.“

”طارقي ۽ نسيم!“ مون رڙ ڪري چيو.

”ها. بطور برع حال، هو انهن کي گڏ وٺي ويا آهن. شايد
 اهو سوچي ته جيڪڏهن مان صبح جو توکي انهن جي حوالي
 نه ڪريان ته...“

”نه نه“ مون رڙ ڪئي ۽ ميان جا پير ٻڪري ورتس،
 ”مونکي واي هل،“ مون رڙ ڪري چيو ”مونکي انهن
 غبن جي حوالي ڪري ڇڏ.“

ميان جا چپ ڏکي رهيا هئا. معلوم ٿيو ته هو اجهو
 روئي ڏيندو. ٿوري دير چپ رهيو، پوءِ اوچتو هو پنهنجا
 پير ڇڏائي پٺ ڏيئي پچندو اسٽيشن کان ٻاهر وڃي هلسن
 کي تيزيءَ سان هلائي نظرن کان غائب ٿي ويو.

مان ٿوري دور تائين سندس پٺيان پگس، پر جڏهن گاڏي
 نظرن کان اوجھل ٿي ويئي، تڏهن واپس اسٽيشن اندر آيس.
 ڪجهه دير تائين پٿر جو بت بنجي هڪ جاء تي بيٺو رهيس.
 هاڻي وڃان ته ڪيڏانهن وڃان! ۽ پنهنجو پاڻ حوالي ڪريان
 ته ڪنهن کي ڪريان! آخر اهو سوچي سوچي هڪ بزدل
 وانگي پنهنجي دل کي آٿت ڏنر ته، آهي خدا ميان جي
 ٻارن سان اهڙو سلوڪ ڪونه ڪندا، اهڙو ظلم ته نه ڪندا
 جو هڪ هندو جي جان جي بدران ٻن معصوم مسلمان ٻارن
 جي جان وٺن. جيتوڻيڪ هن وحشت جي دؤر ۾ سڀڪجهه
 ممڪن آهي، پر....

مان اهو سوچيندو فرسٽ ڪلاس جي ڪيٽين ڏانهن مڙيس
 ٿي ته هڪ شخص اينديئي مونکي زور سان پاڪر ٻائيندي
 چيو، ”اڙي پنڊت جي! تون ڪيڏانهن؟“

مون کيس سڃاتو. هو شاهد هو. شاهد لاهور اسٽيشن تي ٿيئي
 هو ۽ اسانجو بار هو. شاهد جون اکيون مونکي سڃاڻي خوشي
 وڃان چمڪي اٿيون هيون، پر مان انهيءَ عالم ۾ پنهنجو

نالو ٻڌي هراسجي ويو هوس.

انهيءَ موقعي تي ڪهنجو ڪنهنڪي هڏو نالي سان سڏڻ،
جڻ ته موت کي دعوت ڏيڻ برابر هو. مون پنهنجي آڱر
پنهنجي چين تي رکي، ۽ هڏانهن هڏانهن ٺهاري چير،
”شش — هڏا جو شڪر آهي جو ڪنهن ٻئي ڪونه.“

شاهد شرمندو ٿي ويو، ”Sorry — مونکي خيال نه رهيو
دوست.“

شاهد مونکان معافي ورتي، مونکي پنهنجي ڪٿين ۾ وٺي
هليو، ڇانهه پياريائين ۽ پوءِ مونکان پڇيائين، ”هاڻي تون
ڪهڏانهن ويندين؟“

مون شاهد کي ٻڌايو، ”مان آهيو ته هوس پنهنجي گهر، پر
هتي اچي خبر پير ته سڀئي هتان پڄي ويا آهن. ڪجهه دير
پنهنجي دوست وٽ رهيس، ۽ هنجي لاءِ مصيبت جو باعث
بنوس. هاڻي سوجيان ٿو ڳوٺ هليو وڃان، شايد منهنجا ٻار
پڇا اتيئي هجن.“

”تنهنجو ڳوٺ ڪهڙو آهي؟“ شاهد مونکان پڇيو.

”ڪوٽلي سودڪان.“

”ڪوٽلي سودڪان ڪٿي آهي؟“

”ڪوٽلي سودڪان شڪر ڳڙهه تعلقي ۾ آهي، ۽ تعلقو
شڪر ڳڙهه ضلعي گرداس پور ۾ آهي.“

شاهد پڪڙم چيو، ”ته تون فارو وال جي رستي ويندين —
نيڪو آهي. مان توکي ٽڪيٽ وٺي آڻي ڏيان ٿو. ٿوري دير
۾ گاڏي وڃڻ واري آهي.“ هن واپس ڏانهن ڏسي چيو ۽

نارو وال مان ٿي، مان اسٿيشن درٻار صاحب ڪرتار پور تي
 لهي پيس. اسٿيشن درٻار صاحب ڪرتار پور کان ڪوٽلي
 سودڪان، ڏيڍ ميل جي مفاصلي تي آهي. جتان مان پوئل
 پنهنجي گهٽ روانو ٿيس. ڪمند جي فصل جا ڏينهن هئا.
 جوگرد سرسز ڪيت نظر آيا ٿي. ڏانهن ۾ مال هڪڙو نواڻي ويٺو
 هو يا گاه چري رهيو هو. پري اٿڻ جي جهر ۾ هڪڙو ڏند ۾
 سج لهي رهيو هو، ۽ پري هڪڙو گونائي جات، جو گيت فضا
 ۾ گونجي رهيو هو. ٻيو ڪو موقعو هجي ها ته مون کي اهو
 سڃڻ ڏاڍو وڻي ها، پر منهنجا ڪپڙا ڏاڍا ميرا ۽ لهرون
 لهرون ٿيل هئا، منهنجي ڏاڙهي وڌيل هئي ۽ منهنجي ذهن
 ۾ باهه پري رهي هئي، انهيءَ ڪري مون کي ڪجهه به چڱو
 نه لڳو. اهي سرسز ڪيت، هر موڙ تي مون کي حمل آورن
 جون لڪل حايون ٿي لڳيون. مال جا ڇوڪريل هڪڙو مون کي
 حيران ۽ آداس لڳا. گونائي جات هي بي فڪر گيت جي نان
 ۾ مون کي دڪ ۽ درد جو آواز محسوس ٿيو، ۽ جڏهن منهنجي
 مٿان هڪدم راج هڻڻ جو وڏو پنهنجا اڇا ۽ ڀڙڙا ٿيندو گذريو
 ته، اوچتو منهنجي اکين ۾ گوڙها تري آيا، ڪيڏانهن ٿا
 وڃو راج هڻسو؟ مون کي به گڏ وڻي هلو.... ڪنهن ان ڄاتل
 اجنبي ڀنڊ جي ڪناري، ماڻهن جي دنيا کان تمام پري،
 جتي نرمل نرمل هوا لڳي ٿي، ۽ چنچل لهرون نيلوفر جي

لکھيت وٺڻ هليو ويو.

کاڌي ۽ نارو وال طرف هلڻ لڳي، ته منهنجي ذهن ۾ پنجابي
لوڪ گيت جو ٽڪون ائين چمڪي اٿيون، جئن اونداهي
رات ۾ ڪنهن جون ڳوڙها وٺڻ ۾ اڪيون چمڪن.

گڏي آئي، گڏي آئي

نارو وال دي

بيڙي دي داڙهي وچ

اڱ بال دي!

۽ هڪدم منهنجي اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا، ۽ مون کي
محسوس ٿيو جڏهن پنجاب هڪ بيڙو آهي، هڪ اچي داڙهي
وارو هاري آهي، جنهنجي داڙهي ۾ فرق پرستن باهه لڳائي
پڇڏي آهي. پنجاب جلي رهيو آهي، سندس عزت ۽ حرمت
جاني رهي آهي. ۽ اهو اچي داڙهي وارو بيڙو بيوس ۽ مجبور
ٿي پنهنجي منهن جي گھنجن ۾ لڪل اکين جا لڙڪا ڏيکاري
رهيو آهي، ۽ ڪم ٿوڏي ٿوڏي ڀريل آواز ۾ چئي رهيو
آهي....

گڏي آئي، گڏي آئي

نارو وال دي

بيڙي دي داڙهي وچ

اڱ بال دي!

پنڪڙهن کي چمن ٿيون، ۽ برف جي سفيد گهڙڻ وانگي
 نازڪ ۽ حساس راج هنس پنهنجا ڊگها ڊگها غرور ڪڍندڙ
 کڻي پنهنجي محبوبائن سان ڍنڍ جي سطح تي، کان هن وچ،
 نريندا آهن. مونکي اوڏانهن وٺي هلو، جي ڀاڱن جون
 جهڪيل شاخون، وائي جي سطح تي پنهنجا گل ڪيرائين
 ٿيون، ۽ پنجن ۽ ستر رنگن وارا سهڻا پکي فضا ۾ انڊل جو
 رنگ ڦهلائين ٿا، مونکي اوڏانهن وٺي هلو، سڀني دوستو
 مان توهانجي ٻارن سان ڪيڏيندس، ڊگهي ڊگهي درياھي گاه
 تي لپي انهن اوتاهن سرن جي سفيد ڪلنگين کي ڏسندس،
 جي فضا ۾ اسن جي جهنڊي جئن لهرائينديون آهن ۽ انهن
 خوابن کي باد ڪڍندس، جي انهن سرن جي اوت ۾ ڪنهن
 وقت مون ۽ شادان ڏٺا هئا!... مونکي هتي ڇڏي نه وڃو-
 سڄا رفيقو!... اڄ انسان جي دنيا ۾ ڳڻهه اونڌا، چانئجي
 ويئي آهي، ڏاڍ ۽ ظلم آهي، تنگ نظري آهي... ڪجهه
 اونڌا هي ته مان به درگذر ڪريان، ڪجهه تنگ نظري نه
 منهنجي روح ۾ به هوندي، ۽ ڪجهه ظلم ته مون به ڪنهن
 سان ڪيو هوندو، پر هيڏو انڌير، هيڏو ظلم، هيڏي تنگ
 نظري مونکان برداشت نٿي ٿئي، جو هڪ انسان پئي جي
 حياتي زهر ڪري ڇڏي؟ مونکي سڄي ڪنهن تي ويهاري
 پاڻ سان وٺي هلو، راج هسو، مان ڪيترن ڏينهن کان ستو ماڻيان،
 ننڊ نه ڪئي اٿم، اوجاڳو اٿم، پر ڪٿي ويهڻ جي به جاء
 ۽ فرصت نه ملي اٿم، مونکي توهانجن نرم ۽ ريشم جهڙن
 ڪپڙن ۾ ننڊ اچي ويندي ۽ ننڊ جي سرهڻي خيالن ۾ وڃائجي

پنهنجي خوابن جي پيٽارين طرف نڪري وڌندس.
 پر راج هنسن جو وٽس هوائي ڪينجي ۽ جئن جهولندو،
 منهنجين آميدن کي ڪٽيندو فضا ۾ گم ٿي وڃي، ۽ مان
 هيٺ زمين تي بيٺو رهجي ويس.

ڇو سوچيو هوم ته اهي راج هنس ضرور مونکي پنهنجن ڪنهن
 تي کڻي ڪيڏانهن وٺي هلندا؟ ڇا اهو ڪيئن ممڪن هو؟
 پر انسان ڪڏهن ڪڏهن اهڙيون ناممڪن ۽ حاصل نه ٿيندڙ
 ڳالهيون به سوچيندو آهي، ۽ اهي پورڻون نه ٿي رهندو
 آهي. مون به لڙڪا ڳهيا ۽ پنهنجي ڳوٺ ڪوٽلي سودڪان
 ڏانهن روانو ٿيس.

ڪوٽلي سودڪان ۾ منهنجي ڏاڏي جو گهر هو. انهي
 مونکي منهنجا پيءُ پيءُ، ماءُ پيءُ، ٻار ٻچا پيئي ملي ويا
 ۽ اسان سڀ هڪ ٻئي کي ڏسي وقتي خوشي ۽ کان روئڻ
 لڳاسين، ڇو ته سڀني سوچي ڇڏيو هو ته بيچ ناٿ لاهور ۾
 مارجي ويو هوندو. منهنجي ڏاڏي مونکي ڳاي لڳايو. هو
 سڳهارو، پروڦار ۽ پراڻي زماني جو زميندار هو. سندس قد
 ڇهن فوٽن کان به مٿي هو، ۽ پنهنجن اڇن وارن ۽ مضبوط
 کاڌي ۽ سٺيد ڊگهن شهپرن سان ڏاڍو ٻارعب نظر آيو ٿي.
 ساري ڳوٺ ۾ سندس ڏيڏو هو، ۽ جئن ته هو ڳوٺ جو
 سڀ کان وڏو زميندار هو، انهي ڪري سڀ سندس چئي ۾
 هوندا هئا. مختيارڪار ۽ صوبيدار ۽ ٻيا عملدار ايندا هئا ۽
 هليا ويندا هئا، پر ڳوٺ ۾ اسانجي ڏاڏي جي حڪومت قائم
 رهندي هئي.

مون ڏاڏي ۽ گهر جي ٻين سڀني ڀائين کي سمورو حال ٻڌايو
۽ کين سمجهائين ته هاڻي هتي گذارو ممڪن ناهي، تنهنڪري
هتان پهچو ٿي پوندو. هن وقت تائين ته خيريت آهي، انهيءَ
ڪري هاڻي ئي هليو هلجي ته بهتر آهي، نه ته بعد ۾....

پر ڏاڏو ڏاڍو صدي هو، ڪاوڙ ۾ اچي ويو ۽ چيائين، ”ڇا
نو چئين بيچ نلت؟ حبسڪڏهن هن ڌرتيءَ تي پاڪستان لهيو
ته ڇا ٿيو. اسان هن ڌرتيءَ تي رهنداسين ۽ انهيءَ جو جبر
گهٽينداسين، جئن ستن پيڙهين کان ڪندا آيا آهيون.“

”مصيبت اها آهي.“ مون چيو، ”اوهان ته ستن پيڙهين کان
آرام ڪندا ۽ جي گهٽيندا آيا آهيو، پر اوهانجا مسلمان
هاري فرياد ڪندا آيا آهن، ۽ هاڻي بدلي وٺڻ جو وقت
اچي ويو آهي.“

”منهنجا مسلمان هاري ته منهنجو اولاد آهن!“ ڏاڏي فخر
سان چيو.

”فقط فصل لهن ٿاين!“ مون جواب ڏنو ۽ ڏاڏو اٽڪ کڻي
مون کي مارڻ ڊوڙيو، مهجتي پيءُ ۽ ڀاءُ وڃي پئجي مون کي
ڇڏايو، نه ته پراڻي دستور مطابق مون کي اڃ به مار ملي ها!

بئي ڏينهن شام جو ڏاڏو ورائندي ۾ هڪ منڊل تي ويهي
حقو چڱي رهيو هو، ڪرهر خان سندس پيرن کي زور
ڏيئي رهيو هو، ۽ اللداد سندس چيلهه، ۽ فضلو سندس مٿي
کي مالش ڪري رهيو هو. مون کي اتان انگهندو ڏسڻ سڏ
ڪيائين، ۽ پوءِ فضلو کان پڇڻ لڳو، ”فضلو، ڇا عتي به
فساد ٿيندو؟“

مفلو ڏاڏي کي مالش ڪندي چيو، ”سائڪ، متن پڙهين
 ڪان ته هن گهٽ پر اڄ ڏانهن فساد نه ٿيو آهي ۽ نه
 ٿيندو....“

”الله داد تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟“
 الله داد ڏاڏي جي چيلو کي آهستي زور ڏيندي چيو،
 ”اسين ته تنهنجو اولاد آهيون مالڪ!“
 ”ڪرير خان تون چئو پلا؟“

ڪرير خان پيرن کي زور ڏيندي مشڪي چيو، ”هي فڪر
 رهو! جو فساد ڪندو، اسان انهيءَ جو ڪندڙ ڪي ڦٽو
 ڪنداسين!“

ڏاڏي فخر سان مون ڏانهن نهاريو. هاڻي مان ڇا ٿي چئي
 سگهيس. ڪلها چنڊي آڻان ٻاهر نڪري ويس.

ات ڏهه ڏينهن آرام سان گذريا. مان پنهنجي دل جا وسوسا
 ۽ وهڻ گهڻو ڪري پلجي رهيو هوس. اسان صبح جو تازو ڏڏ
 پيئندا هئاسين، پنهون جو ڪمند پڇي رس پيئندا هئاسين ۽
 شام جو جڏهن بلڪل واندڪائي ٿيندي هئي، ته توتن واري
 تلاهه جي ڪاري، وٺن جي گهاتي چائو پر مان پنهنجي
 ڏاڏي جي هارين سان گڏ تاش کيڏندو هوس. منهنجو سڀ
 کان ننڍو پٽ منهنجي هنج پر هوندو هو ۽ ”اوڻان اوڻان“
 ڪري منهنجي هنج پر کيڏيندو رهندو هو يا تاش جا پتا
 کڻي پنهنجي منهن پر وجهندو هو، ۽ گگون هاري منهنجي
 آلي ڪري ڇڏيندو هو، پر اهو ڳاڙهو گتول هو ۽ مونکي
 ڏاڍو پيارو لڳندو هو. جڏهن منهنجي هنج پر ويهندو هو، ۽

۽ مان کيس هنج ۽ کٽي نوتن جي گهٽي ڄاڻو ۽ ڏاڏي جي هارين مان گڏ قاش کيڏيندو هوس، ته زندگي ٺهري، آسمان ۽ ترندڙ اچن ۽ هلڪن ڪڪرن وانگر نرم ۽ آهستي هلندڙ محسوس ٿيندي هئي.

ايڪويهين آگسٽ جي شام جو، جڏهن چلهين ۽ باهه تي مڪئي جون مانيون پڇي رهيون هيون، ۽ اڱن ۽ ڪڙهيءَ جي خوشبوءِ ڇوگرڊ ڦهليل هئي، ۽ ڪٽن مان ٻڌل گابا پنهنجن مائرن کي سڏي رهيا هئا، ۽ گهاگهرا ۽ پڙا جهلائينديون جوان ۽ خوبصورت ڪنوارون، پنهنجي مڙس لاءِ ٽالهين ۽ ماني وڌائي رهيون هيون، انهيءَ وقت ڏاڏي جي هارين جو هڪ وفد منڊل جي ڀرسان اچي پيو. انهن فريادبن جئن پنهنجيون چادرون آيتون ڪري گچيءَ ۽ وجهي ڇڏيون هيون، ۽ سندن ڪنڌ خوف ۽ شرم کان جهڪيل هئا.

ڏاڏو ماني کائڻ وارو هو ته انهن ماڻهن کي ايندو ڏسي ماني پاسي تي رکيائين، ۽ ڪجهه ٽڪي لهجي ۽ پڇيائين، ”ڇا آهي؟“

هارين جي ولد ۽ ڪريم خان هو، الله داد به هو ۽ فضلو به، رحمان به هو ۽ بيا به هئا، جيڪي مان چڱيءَ طرح سڃاڻندو هوس.

ڪريم خان چادر جو پلو پنهنجي هٿ ۾ وٺي جهڪي چوڻ لڳو، ”مالڪ، مٿان کان حڪم آيو آهي ته اوهان کي

لٽيو وڃي.

”مٿي ته خدا آهي،“ ڏاڏو لوڪ واري نوم ۾ ڪلهو، ”ڇا خدا توهان کي اسانجي لٽن لاءِ ڇڏيو آهي.“
 آهي هڪ هن لهن لاءِ ٻڌڻ ۾ رهيا. پوءِ فضلو آهستي آهستي چوڻ لڳو، ”مالڪ توهان هتان عليا وڃو.“
 ”ڇو هليو وڃان؟“ ڏاڏي ڪاوڙ وڃان رڙ ڪئي.
 ڪريم خان هڪ سرد آه پري چيو، ”مالڪ مٿان کان حڪم آيو آهي ته لٽي ڇڏي، اسان مٿين جو حڪم ناري ڦٽا سگهون.“

اٺين چئي ڪريم خان ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو ۽ ٽپ ٽپ ٿي پيو. هاڻي سڌو ميريءَ چادر تي ڪرڻ لڳا.
 ڏاڏي ڪاوڙ ۾ اچي چيو، ”توهان نهايت بزدل ۽ احمق آهيو، جو خنڊن کان ڊڄي ٿا وڃو. مونوت ڇهه بور وارو روالور آهي، هڪ ٿري ٺاٺ ٿري آهي، ڏسان ٿو ڪهڙو ماڻي جو لال ڪوٺلي سو دڪان جي زميندار کي لٽ جي ڪوشش ٿو ڪري. هليا وڃو.“

انهن جي وڃڻ کانپوءِ، ون ۽ منهنجي پٽاجي به ڏاڏي کي گهڻو سمجهايو، پر ڪنهن به طرح نه سڃاڻين. اها ڳالهه ته ’ڪين هتان وڃڻو پوندو، سندس دماغ ۾ ويٺي ئي ٿي.“

گهر ۾ به پارٽيون ٿي پيون. ڪي چوڻ لڳا ته هلي گهرجي، ڪي وري، جي ڏاڏي جا حسابتي هئا. چوڻ لڳا ته اهو خون خرابو ۽ فساد ڪجهه ڏينهن جي ڀاتي آهي، جا ٿڌي

ٿي ويندي. پوءِ اسان ويندڙن کان به وڌيڪ آرام سان
 رهنداسين. ۽ ڪوئي سودڪان به نه ڪڏهن ڪجهه ٿي به
 ٿيو سگهي. ڇاڇو آرام ۽ وڏو پتاهي رام لپاها نه ڏاڏي
 جي حق ۾ هئا، پر مان، منهنجو وڏو ڀاءُ ۽ پتاهي هتان
 وڃڻ جي حق ۾ هئاسين ۽ جي مرد جهڙن طرف هئا، انهيءَ
 طرف سندن زالون ۽ ٻار به هئا. آڏي رات انهيءَ بحث ۾
 وهامي ويئي، ۽ انهيءَ کانپوءِ سڀني سمهي رهيا.

پر صبح جو حملو ٿي ويو. اڃا اسان چڱيءَ طرح سجاڳ
 به نه ٿيا هئاسين، ٻار ٻچا ته اڃا سٽا پيا هئا، مان پاڻ رات
 جو اوجاگيل هوس، انهيءَ ڪري گهڻي ۾ جڏهن دهل
 وڃڻ لڳا ۽ فساد ٻن جا نعرا بلند ٿيڻ لڳا. ۽ زالن ۽ ٻارن
 جون رڙيون ٻڌڻ ۾ آيون ته هرامجي اٿي ويٺس. مان گنجي
 ۽ گوڏ پائي ستو هوس، انهيءَ لباس ۾ اٿيس گهٻرائجي
 ڪمري جي ڀريءَ مان لپ ڏنسر. منهنجي ڪمري جي
 ڀري ٻاهر ڪنڊ جي ٻين طرف کلي ٿي. ڀريءَ مان
 لپ ڏنر، ٻه رٿائين ته ڪنڊ جي تيز ڌار وارن ٻن، منهنجي
 گنجي ۽ گوڏ کي هر جاءِ تان ڦاڙي ڇڏيو، منهنجين لنگن
 ۽ ٻانهن مان به رت نڪري آيو، ۽ ڪئين هنڌن ننڍن
 ننڍن رهندڙن جا گهڙها نشان پئجي ويا. آخر جڏهن دهل،
 نعرن ۽ رڙين جو آواز پري ٿيندو ويو، ۽ پوءِ ڊڄي ويو،
 ته مان ڊگها ڊگها ساهه کڻندو اٿي بيٺس، ۽ ڊپ مان اکيون
 ڦاڙي هيڏانهن هوڏانهن ڏسن لڳس.

انهيءَ وقت اتي ڪير به ڪونه هو، چئني طرفن ڪنڊ ٿي

ڪمند هو، ۽ ٻر بان گور ٻڌجن ۾ آيو هئي، سو به هاڻ ڊپل
ڊپل هو. اٽڪل اڌ مني ڪلاڪ کانپوءِ چئني طرفن
خاصوشي ڄاڻجي ويئي. دهلن جو آواز، ڊورنڌڙن قدمن جون
آهڻون، ۽ ٽڪيرون جي نرن ۾ مائل ڊپ ڀريل رڙهون
سڀ خاصوش ٿي ويون. هاڻي منهنجي چوگرد خاصوشيءَ جي
هڪ چادر ٽانجي ويئي.

مان هئيءَ ۾ لڪيو ويٺو رهيس. هڪ ڏينهن ۽ رات ۽ ٻيو
ڏينهن ۽ ٻي رات ۽ ٽئين ڏينهن جي ٽن پهريون ٽائين، مان
انهيءَ هئيءَ ۾ لڪل رهيس. ڊپ کان چرلڊو به نه
هوس، مٿان منهنجي آهٽ کان اهي خبردار ٿي وڃن. ۽
مولڪي پڪڙي ماري ڇڏين. ٻي ڏينهن ڏاڍو منهن ٻيو ۽
هئيءَ جي گپ ۾ منهنجو سارو جسر گندو ٿي پيو، هڪ
گهالهه چڱي به ٿي، مان اجهل هوس، انهيءَ ڪري برسات
۾ پتل پتن کي چٽيندو رهيس ۽ ڪمند جي پتن ۾ پتل پاليءَ
کي پيشندو رهيس. انهيءَ کان اڃ ته مري ويئي، پر هاڻي بک
زور سان لڳل لڳي. ٽئين ڏينهن، ٽئين پهري جو اٻڌي ته
زور سان بک لڳي، جو منهنجو ڊپ به ختم ڪري ڇڏيائين،
۽ مان بک کان بلڪل مجبور ۽ بيوس ٿي ٻاهر نڪتس، ۽
آهستي آهستي هوڏانهن هوڏانهن ڏسندو، ڏاڏي جي گهر
ٽائين پهچي ويس.

ڏاڏو گهر جي چائٽ تي مٿو پيو هو، سندس جسر منهنجي
پيو هو، ۽ سندس هڪ هٿ چائٽ کان ٻاهر هو، ۽ ٻيو
اندر. چائٽ جي ٻاهران اسانجي پاڙي جي ڪٽي 'روسي'

هڪن لٽڪائي ڏاڏي جي لاش ڀرسان بنا چور ڀر جي بيٺي هئي. مان ڏاڏي کي اورانگهي گهر اندر هليو ويس. ۽ ڪجهه کائڻ لاءِ گولڻ لڳس. اتفاق سان صندوق ۾ ميري ڪپڙي ۾ ويڙهيل ڪجهه مانيون ملي ويون، چڪي ۾ مڪل به ملي ويو، ۽ ڪنڊ ۾ پيل هڪ هيڏي ۾ تورو گڙ پيو هو. ماني کائي رنڌلي مان ٻاهر آيس، ۽ اڳڻ ۾ هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري لڳس. الهندي پٽ سان لڳل صندل جي چادر سرڪيل هئي ۽ انهيءَ صندل تي ڏاڏي جي رت جا چنڊا هئا. حقي جي نئن جدا ٿيل هئي، ۽ هيٺيون حصو زمين تي پريان پيو هو. ڀرسان ۾ ڪتون ۽ منجهون اونڌيون پيون هيون. مون اتان نظر ڦيرائي ڇڏي، ۽ ڏاکڻي پٽ ڏانهن ڏٺو، جتي ڪدو ۽ جي وڻ ۾ ساڻو ساڻو ڪدو لٽڪي رهيو هو. ڪنڊ ۾ تنور ساڳيءَ حالت ۾ پيو هو. منهنجي نظر اويارين پٽ ڏانهن وڃي. پٽ سان هڪ ڪٽ لڳل هئي ۽ انهيءَ ۾ اڳڻ ٺاهڻ لاءِ ريشمي ڏاڳن جي اڏي اڃا ٺاڻين پيئي هئي. ۽ اوچتو منهنجي نگاهن ۾ منهنجي نڍي پاءَ جي ڪنوار آشا جو چهرو ڦري ويو، شرميلو، سانورو چهرو، پيشانيءَ تي تلڪ، نڪ ۾ سون جي چمڪندڙ ڦلڙي، سهڙا سهڙا چپ، حما ۽ شرم کان مشڪندڙ ۽ پينديءَ رتڙيون آڱريون ريشم جي ڏاڳن کي سلجهائيندڙ، رنگين ڏورن ۾ روز مره جي زندگيءَ جا خواب آئندڙ — هن وقت اهي آڱريون ڪٿي آهن؟ هن گهر جي پٽ سان لڳل ريشم جي تصوير شايد هاڻي ڪڏهن مڪمل نه ٿي سگهندي!

لوچسو منهنجي ڇڏو ڪرد، منهنجو گهر پرڃي ويو، پرائن آوازن سان، پرائين خوشيون سان، چائل سڃاتل چهرن سان ۽ هڪ بل لاءِ مون بلڪل ائين محسوس ڪيو، جن هوءَ اڻو گهر رهي رهي آهي ۽ اتي مان ڄاڻيون ٺاهي پيشي، منهنجو هڪڙو اتي مان ڇڏو ۽ ٻڪري پيو ٺاهي، ڏاڏو مندل تي ويٺو حقو پي رهيو آهي، ۽ اڀرندي، پٽ سان لڳل ريشي اڏي ۽ تي منهنجي پاڇائي اڳ ۾ رهي رهي آهي ۽ جهونگاري رهي آهي؛

’گڏي آئي گڏي آئي، سڀاهي والي
 اڀتون لڪيٽ نه ڏئين بابو
 ساڍي رات جدائي والي‘.

۽ ٻي بل اتي ڪجهه به نه هو، مندل رت جي ڪارن داغن سان ڀريل هو، حقي وارو هيٺون حصو ايتو پيو هو، ڪٽون اونڌيون پيٽون هيون، ۽ پٽ سان لڳل ڪٽ تي ريشم جي اڏي الھوري هئي.

ماني ڪٽيندي ڪٽيندي مون اهو سڄو محسوس ڪيو ۽ ڏٺو، ايتري ۾ ڏاڏو ته رومي منهنجي پيرن وٽ آئي آهي ۽ مونڏانهن عجيب بيڪسي ۽ پيوسي ۽ ڀريل نگاهن سان ڏسي رهي آهي. رومي پٽ سان هئي، ۽ سندس پٽ اڀريل ۽ ڪجهه ڊرڪيل هو. ڪجهه ڏينهن ۾، پندرهن ويهه ڏينهن يا شايد مهيني کانپوءِ هيءَ ويٺندي. ڏاڏو ڪيس ڪهڙو نه پيار ڪندو هو. ويڃاري هيءَ به ته

ٽن ڏينهن کان بڪايل هوندي، مون والڪر، مون روسي،
ڏانهن مٽي لڪر اڇلايو، روسي نه کڏو، مون ٻيو لڪر
پڇي اڇلايو، روسي اهو به سنگهي ڇڏي ڦٽو، ٻئي کانين
تہ نه کڏو، بڪ مر. مون ٻئي واپس کلي ورتا، ۽ چنڊي
ٻين مانين سان گڏ آهي ميري ڪپڙي ۾ ويڙهي پاڻسان
گڏ ڪنهر. خبر ناهي ڪيترا ڏينهن بڪيو رهڻو پوي.

مٽي کڏي پالي پيتر، ۽ پوءِ اڳي مان گهر جي دروازي
جي چائنٽ ٿاڻن آس، ڏاڏي جي لاش نان لپي ٻين جي
ڪناري سان هلڻ لڳس. اوچتو مونکي ڪجهه آهٽ محسوس
ٿي، گهرائجي پٺيان ڏٺو، روسي به پنهنجي پويان اچي
رهي هئي.

تون ڪيڏانهن ويندين ڇري، تون ٻيٽ سان آهين، تون
ڪٿي آهين، توکي ڪهڙو ڊپ! تون انسان ٿوروئي آهين،
جو توکي پنهنجي حياتي جو ڊپ هجي. اهي ته سڀ
تهديب جون گالهيون آهن. وڏن وڏن مذهبن ۽ اخلاق
جا جهڳڙا آهن. اها تلوار ته تمام بلند اصولن جي حمايت
۾ نڪتي آهي. شڪر ڪر جو پنهنجي نڙي انهيءَ سان نه
ڪٽبي. شڪر ڪر تون غير مذهب آهين، جاهل ۽ بي اخلاق
آهين. شڪر ڪر ته توکي اها خبر ڪانهي ته مذهب ڇا آهي،
تو ڪڏهن سڏيائي نه ڪئي آهي، ڪڏهن پنج وقت نماز
نه پڙهي اٿئي. تون ڪڏهن ڪنهن ديول، مندر، مسجد
نه وڃي آهين، تو ڪڏهن آزاديءَ جو مفهوم نه سمجهيو
آهي، ڪڏهن ڪنهن سياحي ليڊر جي تقرير نه ٻڌي آهي.

شڪر ڪر ته تون ڪٿي آهين، انسان ناهين.

”پڇي وڃ، منهنجي پوئين نه اچ، ڇو ته مان هڪ انسان
آهيان، ۽ پنهنجي جان بچائڻ خاطر ٻئي انسان کان بچندو
ٿو وٿان. پڇي وڃ ۽ پنهنجي گھوٽ هلي وڃ، جتي مان
رهندو هوس ۽ جتي تون رهندي هين، جتي مان پيدا ٿيو
هوس ۽ جتي تون پيدا ٿي هين. جتان مونکي ڪڍيو ويو
آهي، پر توکي ڪير به هٿ نه لائيندو ڇو ته تون هڪ
ڪٿي آهين، انسان ناهين.“

”هلي وڃ انهيءَ گهر ۾ — اهو گهر مدائين هينئر جيئن ويران
۽ برباد نه رهندو؟ ڪو نه رهندو انهيءَ گهر ۾ — ۽ ڪو
نه انهيءَ حقي جي هيٺين حصي کي کائيندو، ۽ چنڊي
ٽوڪي پنهنجي ڇاتيءَ مان لڳائيندو ۽ حقي ۾ تازو پاڻي
وجهي ٿو پي ۽ ۾ تماڪ وجهي اگر رکي، انهيءَ منڊل ته
وڃي حقو پيئندو، ۽ ريشمي اڏي ۾ وري ڪمهن شرميلي
۽ معصوم ڪنوار جون مينڊيءَ رتڙيون آگرهون ڦرنديون،
۽ آسپڙن جون اهيئي تصويرون اُٿلنديون جيڪي منهنجي
ننڍي پاءَ جي ڪنوار نامڪمل ڇڏيون هيون. اهو گهر
وري جرڪي اٿندو. تنور ۾ باهه پڙڪندي، منڊوق مان
گرم گرم مائين جي خوشبوءِ ايندي، ۽ ڪڏو ۽ جي ساڻي
ول سان ڍڪيل آڱڻ، نوخيز ڪنوارين جي گيٽن سان
گونججي اٿندو، ۽ ڪا سعيد ۽ حميل ڪڪڙي اڇلندي
ڇوندي ۽ تهڪ ڏيئي کلي ڏيندي:

ڪڪڙ لڪي لهر ڏي

ڀڳ مهري وهر ڏي

دو ٻڌ مهري پاڻي ڏا

هتي منڊ هجواني ڏا

ها! نئين زندگي ايندي ۽ پراڻن ظلمن کي ڌوئي ڇڏيندي.

انهيءَ ڪري تون واپس هلي وڃ رومي.

پر رومي واپس نه وڃي. هو منهنجي پويان پويان اچي رهي

هتي. ڪنڌ جهڪائي، ڪنن لنگهائي.

جيوفوف، احمق ڪٿي!

۴

لکتي اهو ضروري آهي ته مان پنهنجي مصيبتن جو حال ٻڌايان.

امٽيشن دربار صاحب ڪرتارپور کان ڏيڍ ميل اوڀرئين طرف

اسانجو گهٽ هو، ڪوٽلي مودڪان. ڏيڍ ميل پريئين طرف

ڪنڌروڙ جو گهٽ هو، وچان رينگوي لائين هتي بجانلرو وال

ڏانهن ٿي وڃي. مان جيئن ته نارو وال کان آيو هوس، انهيءَ

ڪري اوڏانهن وڃڻ تي چاهيس. بچاءَ جو رستو هڪ ئي

هو، نه ڪنهن طرح گوردواره ڪرتارپور پهچي، ۽ اتان

ڪيئن به ڪري راويءَ جي ڪناري پهچي وڃان، انهيءَ

هند، جنهنجي ٻار دهره بابا نانڪ جو گروٺ ۽ وچر راويءَ جي ٻل هئي، جنهن پاڪستان جي سرحد کي هندستان جي سرحد کان جدا ڪيو ٿي.

جنهن وقت مان اهو سوچي رهيو هوس، ٽيڪ انهيءَ وقت ڪنجورڙ کان ۽ ڪنجورڙ جي ڀر واري گروٺ کان ايندڙ هندن جا ڦاٽلا به اهو ئي سوچي رهيا هئا، اهي به انجيشن دربار ڪوتارپور کي ڪٽراس ڪري پڪي رستي تان هلي رهيا هئا، جو دهره بابا نانڪ جي ٻل ڏانهن ويو ٿي. انهيءَ ڦاٽلي ۾ الڪل ٿي، چاليهه هزار ماڻهو هئا.

مان اڪيلو هوس ۽ هو ٽن به سال هڪ ڏيڏو ۽ ٻڙ دل انسان آهيان. سڄي زندگي هڪو ڏنگو فساد ڪونه ڪيم، ڪڏهن ڪنهن کي ڏک نه هيم، ۽ هڪي خاص ٽڪرينون به نه وٺ ڏنم. زندگي هن وقت تائين ڏاڍي عيش ۽ آرام ۾ گذري هئي، انهيءَ ڪري ڪنهن کان عهدي نفرت ڪرڻ جو موقعو به اڄ تائين نه مليو هتم. ٽين ٽي ايم ايترو ته اثر ڪيو هو، جو منهنجي دل مان اڄوچ ٺوڄ، ذات پات، مذهب، رنگ ۽ نسل جا اختلاف مٽجي ويا هئا، اهي ڳالهيون سونڪي ڪجهه ٽيڪ نشي لڳيون. منجهانئن سونڪي ٻاروٽي ڏهيءَ جي ڪٺاڻ جتي به ايندي هئي، ۽ دل ائين چوندي هئي ته جتي به اهي چيزون ملن، انهن کي جلدي کلي ڪنهن گندي ٺاليءَ ۾ اچي ڇڏجن. منهنجن دوستن مان هندو، سک، مسلمان، عيسائي، يهودي، انگريز سڀني قومن جا هئا، جيئن ڪنهن چڱي موچاري

جا منهنجي ذهن ۾ هميشه کان ويهين صديءَ جي توهذيب
 ۽ حفاظت جي علامت رهي آهي. اڄ موت جو بوجو پوئتي
 رهي آهي. جذمن ۾ جي ۾ جي ملندي رستو پلجي وڃي،
 ڪمند سان ٽنگهي ڪوردوار ڪرتارپور صاحب ڏانهن وڃي
 بدران اڪيشن دربار صاحب ڪرتارپور کان اهي نڪتس
 نڌن مون ڪمند جي اوت مان لڪي ڏٺو ته اوتاهين
 جوئين جي پويان، پيران جي جهنڊ ۾ ڪمند جي پٺن ۾
 بلڪل منهنجي سامهون، چڱا موچارا سلطان فسادِي مڙهن
 کي پٽڪي جي وڙهائ ڏيکي، هٿ ۾ بلر، چٽرا، لوڙهيون
 ۽ بندولون کڻي بيٺا هئا ۽ ڪمند جي هن ڀار، ريلوي لائين
 جي هي طرف، رستي کان گذرندڙ، ڪمڇروڙ طرفان ايندڙ
 هڏن جي ڦاٽلي ڏانهن ٺهاري رهيا هئا. اهي مونکي ٿي
 ڏسي سگهيا ڇو ته سندن پٽ، مونڏانهن هئي ۽ مان سندن
 پويان ڪمند جي پٺن ۾ لڪل هوس، هن مان کين صاف
 ڏسي رهيو هوس. ۽ اهي هڪٻئي پويان، بام تيار ڪري
 شڪارين جيئن ائين ڇوڪس ۽ هوشيار بيٺل هئا جو کين
 ڏسي هڪدم مونکي احساس ٿيو، ڇڻ مان انسان نه هوس،
 سهو هوس، لوڙ هوس، ڇوڪر هڪ اوتداهو گهاٽو جهنگ
 آهي، ۽ سر سبز ڀنڀ ۾ اڪلي بي رحم ڪاڙهيون ڪاڙهيون
 اڪيون، ۽ ڊگها تيز چريءَ جي ڌار جهڙا ننڍا منهنجي
 گوشت ۾ کڻي وڃڻ لاءِ تيار آهن.
 مونکي زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هڪ عجيب احساس ٿيو
 ۽ مان ڪجهه سوچڻ لڳي، جيتوڻيڪ موت سامهون هو.

ڪڏهن ڪڏهن دماغ ٻن ٻن ٽن ٽن متوازي خطن تي
 هڪم ڪندو آهي. مان ٻئي ۾ لڪر وٺو هوس. منهنجي
 سامهون ڪمند جي ٻي ۽ ٻيٽن جي جهنڊ ۾ ۽ ريلوي
 لائين جي اڏرئين طرف وارن ٻن ۾ حملو ڪندڙ وجهه گولائي جي ٽاڪي
 ۾ آهن، ۽ رستي تان قافلو گذري رهيو آهي؛ ٻڌا، ٻار،
 هورتون، جوان — هڏو، سڪ، ڪتري، برهڻ، موهي،
 پنکي، راجپوت، ٽيلي، زميندار، سڀ سڀ وڃي رهيا هئا.
 ڪڏهن اهي سڀ پاڻ ۾ وڙهندا هئا، هڪٻئي مان ٻي اڇائي
 ڪندا هئا، هڪٻئي جو نقصان ڪندا هئا، هڪٻئي جو گلو
 ڪهيندا هئا. پر اڄ سڀئي ڪمڙ جهڙڪائي گذري پچندا وڃي
 رهيا هئا ۽ مونکي باد آيو ته جڏهن جهنگ ۾ ڪا تمام
 وڏي آفت ايندي آهي — ٻوڏ، طوفان يا باهه — تڏهن
 سڀ جانور گذري پچندا آهن، هرڻ ۽ شينهن، رڳ ۽ هاٿي،
 چيتا ۽ نهال گائڻ، نانگ، گدڙ ۽ سهاڻا ۽ انهيءَ مصيبت جي
 وقت هڪو ڪنهن تي حملو توڪري، هڪو ڪنهن جو حق
 نٿو ماري. سڀ هڪ مشترڪه خطري کان بچڻ لاه
 هڪ مشترڪه مصيبت جي سامهون گذري ويندا آهن.
 جهنگ جي جانورن واسگي..... رستو مونکي انهيءَ وقت
 بلڪل جهنگ جو هڪ پيچرو ٺڪي رهيو هو، جنهن تي
 هزارن جانورن جا وٽر هرامجي تيز تيز قدم سان جان
 بچائڻ کان ٻوڙندا وڃي رهيا هئا.

جڏهن ٽافلي جو منو حصو لنگهي ويو، تڏهن ڪمند ۾
 لڪل مسلمان مسلمانن جي اڳواڻ هڪ اشارو ڪيو ۽ انهن اشارو

ملنديئي، ٽڪير جي بلند نعرن سان گڏ چرا، بلر، لوڙهون،
تلوارون ۽ لاهون وسائيندا، قافلي تي حملو ڪري ڏنو.
قافلي ۾ اچي پاڇ پڙهي، جنهنڪي جهڙانن رستو مليو،
اوڏانهن وٺي پڳو. بچاءَ لاءِ ڪنهنڪي هوش نه هو، بچاءَ جون
سڀ اميدون سندن دامن مان ٽڪري جهڪيون هيون.
هينئر ته هڪ اتفاق لاءِ اميد رکي، هڪ اميد تي جيئن اهي
رهندا هئا، ته ڪيئن به ڪري راضيءَ جي پل تائين پهچي
وڃون، ته ته اخلاقي طور تي انهن مان هر شخص مري
چڪو هو.

انهيءَ ڪري هنن سوين ماڻهو اڌ ڪلاڪ ۾ گجر مورين
وانگر وڌي ڦٽا ڪيا ۽ پوءِ حملي ڪندڙن جو هجوم پنهنجو
ڪم ڪري ڪنهن بهي طرف روانو ٿي ويو.
مون سو چيو، قافلي سان گڏ اهي اڃا به حماقت ٿيندي، جهڪڻ
جان بچي نه اڪيلائيءَ ۾ به ڪنهن طرح بچي ويندي، نه
ته موت نه يقيني آهي، اهو سوچي مون ڪنهن قافلي ۾ شامل
ٿيڻ جو خيال لاهي ڇڏيو ۽ شام تائين ڪمنڊر لڪو ويٺو رهيس.
شام تائين مونکي ڏاڍي آڇ محسوس ٿيل لڳي، ٽڙيءَ
۾ ڪندا چيڻ لڳا. هاڻي ڪنهن طرح هڪ به ٽڙيءَ کان
هيٺ نٿي لٿي، ۽ تارون سان چٽڙي خشڪ ٿي ٿي وئي.
پوءِ اهو وقت به آيو جو ٽڙيءَ ۾ هڪ ئي نه رهي ۽ مون
گهٻرائجي احتياش دربار صاحب ڪر تارپور وڃڻ جو سوچيو،
اتي نه پاڻي ضرور ملي ويندو. هڪ دفعو پاڻي پي وٺان
بعد ۾ پل ڪو چاهي ته ماري ڇڏي.

اهو سوچي مان ڪمند مان ٻاهر نڪس ۽ ريل جي پٿري
جي ڪمري کان هيٺئين ۾ لڪندو ڇپندو استيشن درٻار
صاحب ڪرمارپور پهچي ويس.

اڄ استيشن تي اوندهه هئي. دروازي تي لڪيٽ ٻاهو ڪونه
هو. پليٽفارم تي بيهون پر ريل ڪونه هيون. استيشن ماسٽر
جي ڪمري ۾ استيشن ماسٽر مٿو ٻيو هو. ٻاهر پليٽفارم تي
چؤ طرف هندن ۽ سگن جا لاش عجيب بي ترتيب ۽ جي
حالت ۾ پيل هئا. مان انهيءَ ساري منظر کي هڪ مٿاڇري
نگاه سان ڏسندو 'هندو پاڻي' ڏانهن وڌي ويس، ۽ ٻيٽ پري
پاڻي ٻيٽر، پر انهيءَ وچ ۾ مان بلڪل چورن جيئن استيشن
داخل ٿيو هوس، ۽ ڏرو به هڪئي مون آهت نه ڪئي هئي.
هائي جو پاڻي ٻي ڊڪس نه مون اطمینان سان چؤ طرف هڪ
گهري نگاه ڏوڙائي. هڪئي به ڪو ماڻهو ڇپيو ڪونه
هو، چؤ طرف لاش تي لاش هئا.

پوءِ هڪدم، پليٽفارم تي الهندي چيڙي کان مونکي هڪ
ڏنڌو چرندڙ ڀاڄو نظر آيو، جنهنکي ڏسي مان 'هندو
پاڻي' جي وڏي مٿ پويان لڪي ويس.

هندو پاڻيءَ جي مٿ اڳيان ڪجهه فاصلي تي 'مسلم پاڻي'
جو ڪارو مٿ هو. انهيءَ کان اڳتي استيشن جي ڇوڪرنڙ
وراندي ۾ پتل جو هڪ گهنڊ ٽنگيل هو. انهيءَ کان پريان
اهو ڪارو ڀاڄو ڪجهه گولهندو، لاشن تي جهڪيل نظر
اچي رهيو هو. ٿوري وقت کانپوءِ اهو ڀاڄو مٿي اٿيو. هائي
مون ڏٺو ته، هڪ ٻڌو، اچي ڏاڙهيءَ سان هڪ زور ماڻهو

آهي، ۽ سندس هٿ ۾ استيڻن جي ڳاڙهي ۽ مائي رولندي واري لالين آهي ۽ هو لاشن وچان لنگهندو ڪجهه ڪولي رهيو آهي. مون سوچيو، ”وڃاڙو! ٻڌڙو شايد سندس جوان پٽ مارڻي ويو آهي، يا ڪو ٻيو مائٽ — ۽ هي لالين کلي کيس ڪولي رهيو آهي، ۽ لاشن کي اٺائي ٻٽائي، سڌن پهرن کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي.“
جڏهن هو منهنجي ويجهو آيو، تڏهن ڏٺو ته هن چهرائي سڃاڻا، پر لاشن جا کيسا ٽولهيا رهيو هو، ۽ انهن مان رهيا، پٺيءَ، نوت ۽ اهڙيون ٻيون قيمتي شيون ڪڍي هڪ ٽيلهي ۾ وجهندو ئي ويو.

نه ڄاڻ، منهنجي دل ۾ ڇا آيو، جو مان پنهنجي جاءِ تان اُهستي اٿيس، ۽ پويان وڃي سندس هٿ پڪڙي ورتو، جڏهن هو هڪ لاش تي جهڪيل هو.

جڏهن مون رعب سان ڪاٺس پڄيو، ”تون ڪير آهين؟“ تڏهن ٻڌي جي نڙيءَ مان هڪ آواز ٿي ته نڪتو. سندس اکين جا تارا نڪري آيا، چپ ڏسڻ لڳا ۽ ٻڄندي سندس وات مان نڪتو، ”مان.... مان.... مسلمان آهيان!“

”مسلمان آهين، ته هاڻي ٿو پورو ڪريان؟“ ائين چئي مون سندس نڙيءَ تي زور ڏنو.

ٻڌي جي وات مان گف نڪري سندس ڏاڙهيءَ تان وهڻ لڳي. ٽيلهو ڇڏي پئي هٿ ٻڌي چوڻ لڳو، ”نه.... نه.... مان مسلمان ناهيان.... مان، مان بلاقي شاه آهيان، ڪجروڙ وارو بلاقي، بلاقي شاه — تو منهنجو ڏاڏو ته پتو هوندو.“

اسانجي علائقي ۾ ڪنڊروڙ جي بلاقي شاه جو نالو ڪنهن نه ٻڌو هوندو. هو اسانجي علائقي جو سڀ کان وڏو مڻ هو. ڪو هاري اهڙو نه هو جو سندس قرضي نه هجي، ڪو اهڙو گهر اسانجي علائقي ۾ نه هو، جنهنجا زيور سندس گهر گروي رکيل نه هجن.

”بلاقي شاه! تون هتي ڇا پيو ڪرين؟“

”منهنجو نه ڪوبه ڪونه بچيو آهي، سڀئي مارجي ويا ۽ جو ڪجهه منهنجو هو، لتجي ويو.“

”اهو تنهنجو هو ئي ڪٿي، بلاقي شاه!“

هن منهنجي ڳالهه جو جواب نه ڏيئي چيو، ”نقطا هڪ ڏي“
 بچي اتر، اها اڳتي ڦاٽي ۾ نڪري ويئي آهي، هاڻي وڃي
 کيس گوليندس ڏهن ملندي.“

”پر هن وقت هتي تون ڇا پيو گولين؟“

”هي... هي...“ ٻڌو مشڪيو، مونکي هڪ هندو
 کي ڏسي کيس اطمینان ٿي ويو هو. چيائون، ”پٽ منهنجي
 هڪ ئي ڏي“ آهي هاڻي، ۽ ٻيو ته ڪجهه به ڪونهي،
 جيڪڏهن بچي به وڃي ته جوان ڏي ۽ جي شادي ڪيئن
 ڪرائيندس؟ اهو ئي سوچي مان...“ هو چپ ٿي ويو ۽
 زمين تي اونڌي پيل ٿيلهي طرف اشارو ڪيائين.

مون ٿلهو کڻي ڏٺو: منجهس ٻن رپين جا نوٽ هئا، ڏهن
 جا نوٽ هئا، پنجن جا نوٽ هئا ۽ ڪجهه سؤ جا نوٽ به
 هئا، ڪجهه چوٽ پٽاپيا هئا، ٽي چار واپڙون هيون ۽
 سون جون ڇهه ست منڊيون هيون.

ٻڌي چيو، ”سوچس، هي مري ته هونئين وٻا آهر، هي رٻا
هن جي ڪهڙي ڪم جا؟ مسلمان اٻڌا ۽ اسلامجي دوات
کڻي وٺندا.“

”تنهنجي دولت؟“

”ها، انهيءَ ڪري مون سوچيو ته اها مان تي ڪٿندو هلاڻ
هي.... هي.... هي.... رها.... منهنجي ڌيءَ جي ڏاج ۾
ڪم اٻڌا....“

”ته تون هن لاشن ۾ پنهنجي ڌيءَ جو ڏاج پيو گولين؟“

مون ڏاڍي حقارت ۽ نفرت سان چيو، ڇو ته مونکي سندس
ڳالهه جو بلڪل يقين نه هو.

”ها بابو.... هن منٿ واري لهجي ۾ چيو، ”تو هن تي
ڇا ٿو گولين؟“ هن مونکان پڇيو.

مان توري دير تائين نه چپ رهيس، چپ چپ کيس ڏسندو
رهيس. ”مان اهو وطن ٿو گوليان جنهنکي نئونجي لالچ
وهائي ڇڏيو.“ مون اداسيءَ سان چيو ۽ بلاقي شاه جي
گچيءَ مان هٿ ڪڍي ورتو، ڇو ته مونکي ائين محسوس
ٿي رهيو هو جنهن مان ڪنهن انسان جي گچيءَ نه ڪنهن
نانگ جي ڪٽل ٿي هٿ رکيو هو. مون کيس زور سان
ڏڪو ڏهڻي لاشن تي ڪهڙائي ڇڏيو، ۽ پاڻ اسٽيشن کان
ٻاهر نڪري ويس.

اسٽيشن کان پري وڃڻ کانپوءِ مون پٺيان ڏٺو ته مونکي
اهو اونڌاهو ٻلڇو نظر آيو، جو ڳاڙهي جتي جهلي لاشن ۾
گهٽي رهيو هو — بلاقي شاه!

۵

اسٽيشن کان نڪري سون هڪ ڪچي رستي تي هاڻ شروع
 ڪيو. رستي جي ٻنهي طرفن ڪمند جون ٻيون هيون،
 رات جي اونداهي ۾ ڪنهن قلعي جي پت وانگي ڊگهيون ۽
 مضبوط نظر اچي رهيون هيون. رات شرم ۽ خوف ڀڄي انهي
 ڪمند ۾ لهي آئي هئي. چوڌ طرف هڪ خوفناڪ سٺو هو،
 غلط منهنجي پويان ايندڙ ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪڏهن آسمان
 طرف منهن کڻي روئي ڏنو ٿي. هي رومي ۽ ٻه عجيب ڪٿي
 آهي. ڏينهن جو ڪڏهن بندر ٿيندي آهي. خاموشي، سان آهت
 کانسواءِ سونسان گڏ ڪمند ۾ لڪي وئي هوندي آهي.
 مان هلڻ لڳندو آهيان ته هي ۽ ٻه گڏ هلندي آهي، مان
 ٻيهي رهندو آهيان ته هي ۽ ٻه ٻي رهندي آهي، پر مون کان
 پري رهندي آهي، ڇو ته هڪ دفعي ڪاوڙ ۾ اچي سون
 کيس لت هڻي هئي، پر لت لڳڻ کان اڳ ئي رومي پوئتي
 هڻي وئي هئي ۽ منهنجو وار خالي ويو هو. انهي وقت
 کانپوءِ رومي ٿڌي هوشيار ۽ کان ڪم وٺڻ لڳي هئي،
 ڇو ته رومي جي پيٽ ۾ سندس ٻار پرورش پائي رهيا هئا،
 ۽ کيس سندن حفاظت به ڪرڻي هئي، ۽ پنهنجي دانست
 ۾ منهنجي به، انهي ڪري رومي منهنجي پويان هلندي به
 مون کان دور دور ٿي رهي، ڏينهن جو بلڪل خاموش رهي
 ٿي، ڇو ته ڏينهن ۾ حملي جو ڊپ هو. خبر ناهي ايتري

هتلندي هن ڪٿي ۽ ڪي ڪنهن سيڪاري ڇڏي هئي؟
 هو فقط رات جو رٽندي هئي، ۽ منهن کلي آسمان طرف
 ٻين ڪندي هئي. مٿي آسمان تي ڪير آهي رومي، جنهن
 ڏانهن ڏسي تون هيئن فرهاد ڪرهن ٿي؟ اڄ ته آسمان جو
 رنگ ڪارو آهي ۽ ڪوبه تارو ڪٿي نٿو ڏسجي، ۽
 زمين بلڪل خاموش ۽ ڊپ وچان سُئي وئي آهي. اُتي
 کان اُتي نائين هڪ سئو چانيل آهي هوا به ٿي رڙي، ۽ ٻنهي
 طرفن کان قلعي جون پتيون ڏاڍيون مضبوط ۽ اوڇيون
 آهن. تنهنجي فرهاد جو آواز انهي مضبوط اونڌاهي کي
 چيري ڪهڙانهن ٿو وڃي مگهي، ڇو ته اونڌاهي کي دل
 ٿئي ٿئي. فقط پٺت ٿيندو آهي ۽ فرهاد فقط دل ٿي ٻڌي
 سگهندي آهي، پٺت ته فقط رت پيئڻ چاڻي ٿو!

ڪجهه عرصي تائين ائين هلندو رهيس. دل ۾ خيال اهو هو
 ته شايد مون انهي رستي کي گولي درياءُ تائين حفاظت
 سان بچي اڪرڻ جو رستو گولي ورتو آهي، پر ڪجهه دؤر
 هلڻ کانپوءِ معلوم ٿيو ته مان رستو پاڇي ويو آهيان، هي
 ته اهو رستو ناهي جو مون سمجهيو هو. هي ته ڪو ٻيوئي
 رستو آهي ۽ نه ڄاڻ ڪهڙانهن ٿو وڃي سوڙهو رستو آهستي-
 آهستي ويڪرو ٿيل لڳو. آهستي آهستي انهي رستي تي
 قافلي جي گذرڻ جا نشان نظر اچڻ لڳا. سوين قدمن جي
 الجھيل مٿي ڪٿي ٿي لڪل رهي. رستي جي ڪناري هڪ
 ٻڌو گونائو ڪنجهندو مليو. مون کي ڏسي بڪلام ٻڌهي
 ڇپ ٿي ويو. جڏهن مان سندس ويجهو وڃي بيهي رهيس

ته هن مون ڏانهن اهڙيءَ طرح ڏٺو، جن پنهنجي سامهون موت
کي ڏسي رهيو هجي.

مون چيو، ”گهراڻو نه، مان هڪ رفيوجي آهيان.“
هنجي پٽ به ساڻس پيو. سندس اُڀريل نڙگهت به دفعا
خاڪوشيءَ سان هيٺ مٽي ڦريو، پوءِ سندس نڙيءَ ۾ ڦاٿل
آواز ڏاڍي مشڪل سان، ڪڪهه سان گڏ ڏڪنو....
”واهڪرو.... واهڪرو.... مون ته سمجهي ڇڏيو هو....“

”تو غلط سمجهيو هو. بابا، هتي ڇو پيو آهين؟“

”سوڄا پٽ مونکي پاڻ سان گڏ وٺي نه ويا.“

”ڇو نه وٺي ويا؟“

”ڇو ته مون کان هليو ڏي پڳو، پٽ، تمام پوڙهو ٿي ويو
آهيان نه.“

”نه، ڇا ڪيترا پٽ آهين؟“

”ٽي هئا. ٽيئي جوان ۽ نندريست هئا، ايتريقدر جو هو
مونکي کڻي آيا هئا، پر هتي جڏهن حملاو ٿيو تڏهن اهي
مونکي ڇڏي پڄي ويا....“

”ڇڄ.... ڇڄ ڇڄ....“ مون همدردِي ظاهر ڪندي

چيو.

هيءَ پنهنجي همدردِيءَ جو غلط مطالب ورتو ۽ پاڏائيندي
چيائين، ”پٽ، مونکي هتان کان کڻي پُل تائين وٺي هل.
هتي اتر ته راديءَ جي پُل هتان کان تمام ويجھي آهي.
مونکي پل تائين پهچاءِ، توکي زندگي ۾ دعائون ڪندس.
بس ڪيئن به مونکي پل تائين وٺي هل.“

مون چيو، ”بابا، مان پاڻ پل تائين پهچڻ چاهيان ٿو. پنهنجو پالڪي ڪنهن طرح پهچائي سگهان ٿو. وڏي گالهه آهي، توکي ڪٿي کڻي پيو گهمنديس.“

”مونکي پائسان وٺي هل، پٽ، پائسان گڏ وٺي هل....“

مان اڳتي روانو ٿيس.

ٻڌو ڪجهه قدم گوڏن ۾ منهنجي پويان رڙهندو ۽ رڙاندو آيو.

”پٽ مونکي پائسان وٺي هل پٽ.... پٽ.... اها پل.... بس انهيءَ پل تائين وٺي هل پٽ.... پٽ.“

ٻڌي منهنجا پير پڪڙي ورتا.

مون زور سان پنهنجا پير ڇڏايا، ۽ ٻڌو تڙندو ٿاڙندو رستي جي هڪ ڪڏ ۾ وڃي ڪريو. ڪٿي زور سان پونگي ۽ ڦليل ڏگاهن مان مونڏانهن نهارڻ لڳي. گهڻا ڏينهن ٿيا، ’جيڪ لنڊن‘ جي هڪ ڪهاڻي پڙهي هيس. جنهن ۾ هن ٻڌايو هو ته آمريڪا جي اصلي رهاڪن جو دستور آهي ته جڏهن پيءُ تمام ٻڌو ٿي ويندو آهي ته کيس جهوليءَ ۾ ستن ڏينهن جو ڪڏو، ستن ڏينهن جو تماڪ ۽ ستن ڏينهن جو پاڻي پري ڏيندا آهن، ۽ پوءِ کيس سرديءَ جي موسم ۾ هڪ برفاني ميدان ۾ اڪيلو ڇڏي ايندا آهن!

اها انهيءَ زماني جي رسم هئي، جڏهن انسان جهنگلي ۽ قبائلي هو، جڏهن پيداوار جا ذريعا وحشي ۽ اڻ سڌريل هئا، جڏهن کائڻ لاءِ گهٽ دستياب ٿيندو هو، تيز هوائن ڪري چراگاهه هڪدم سڪبي ويندا هئا، ۽ انسان قدرت

حي بي رحم چمات کائيندو هڪ جاء کان ٻي جاء کاتي
خوراڪ جي گولا ۾ گهمندو وٽندو هو.

پر اڄ ته تهذيب جو دور آهي. ٻنهي پاسن ڪمند جون
منهن آهن. پر ڪٿي راديءَ جي پل آهي ۽ ويجهو ئي هڪ ئي
هڪ ريلوي اسٽيشن تي گادي ڪوڪ ڪندي، انسان
جي عظمت جو اعلان ڪندي لنگهي وڃي رهي آهي.

پر اهو ٻڌو ڪڏهن ڪريل، پنهنجي خاموش نگاهن سان مون
کان ڇا پڇي رهيو آهي؟

انسان جي عظمت انهيءَ اونداهي ڪڏهن کان ٻاهر ڪڏهن
نڪرندي؟

’هولهن؟‘ مون پنهنجي مٿي کي جهٽڪو ڏنو. ’اڪيلو
مون ئي انسان جي تهذيب جو ٺيڪو ڪيو آهي؟ جڏهن
انهيءَ ٻڌي جا پٽ کيس پڇائي نه سگهيا ته مون تي سندس
پڇاڻن جي ذميواري ڪيئن ٿي هائڊ ٿئي؟

’جهنم ۾ وڃي ٻڌو پوي ۽ ڪم بدلت هڪتي، جيڪڏهن تو
ٻيهر اهڙيءَ طرح مون تي لعنت، ملامت ڪئي ته لتون
هتي هڏ ڪڏ پڇي رکڏس.‘

مون ڪٿيءَ کي مارڻ لاه ٺنگ ڪئي ته رومي هڪدم ٻري
پڇي ويئي.

مان اڳتي هلڻ لڳس.

اڳتي هلي رستو وڌيڪ ڪشادو ٿيو ۽ هڪ وڏي ۽ پڪي
رستي سان وڃي مليو. ڪو ڦاٿلو شايد هتان لنگهيو هو،
ڇو ته هڪ هنڌ هڪ ڪپيل ٻانهن پيئي هئي. فقط هڪ

ٻانهن. باقي جسم غائب هو، نه ڌڙ نه مٿو، نه لنگ، نه پير،
 نه چهرو، نه چيلهر، فقط هڪ ٻانهن رستي تي پيئي هئي
 منهنجو رستو روڪي اها ٻانهن منهنجي رستي ۾ پيئي هئي
 ۽ سندس هٿ جي نري آسمان طرف کليل هئي!
 فقط هڪ ٻانهن، هڪ بازو، هڪ هٿ.... کليل هٿ، آسمان
 طرف نهاريندڙ، انهيءَ هٿ ۾ هلايو هوندو، ڪڏهن اُلي
 ڏڪر کيڏيو هوندو، هي هٿ ڪڏهن ڪنهنجي نازڪ
 ڇيڙهه ۾ رهيو هوندو، ڪڏهن پيار سان انهيءَ پنهنجي ٻار
 کي کنيو هوندو، انهيءَ هٿ سان ڪڏهن ڪنهن گيل
 سنگهيو هوندو، ڪڏهن انهيءَ هٿ ڪنهن جا چڙيل وار
 سنواريا هوندا، انهيءَ هٿ پليون جوڙيون هونديون، شهر
 اڏيا هوندا، گل پوکيا هوندا، پنهنجي محبوبا جي چاهي
 کي گولي منجهس پنهنجي مستقبل جي آرام ۽ سک جون
 تصويرون گولائيون هونديون ۽ اڄ اهو هٿ مٿيءَ ۾ لٽيل،
 آسمان ڏانهن نڪي رهيو آهي. اهو هٿ ڇا ڪنهن مدد
 جو آهي؟ يا مسلمان جو آهي؟ يا سک جو آهي؟ يا عيسائي
 جو آهي؟ هي هٿ، جو ڪجهه به ٿو ڪجي، فقط پنهنجون
 پنجن آڱريون کڻي آسمان ڏانهن خاموشيءَ سان نھاري
 رهيو آهي، اهو ڪنهن جو هٿ آهي؟ ۽ جيڪڏهن اهو
 ڪنهن انسان جو آهي ته اهو انسان اڄ ڪٿي آهي!
 هاها! احمق پڇندا آهن، ڪٿا پوئڪڏا آهن پر ڦاٽل اڳتي
 وڌندو ويندو آهي.
 مان هٿ کي اوران گهي اڳتي هلندو ويس.

ڪجهه پري وڃڻ کانپوءِ هڪ آواز آيو. سنهو زبانو آواز هو. ڪنجهه ڪار جو آواز هو. مان هٽڪي بيٺي رهيس. رستي ۾ هڪ طرف ٿي ٻار مٿا پيا هئا، سندس ويجهو هڪ عورت زخمن جي سور کان بيحال ٿي ڪنجهه رهي هئي. مونکي ڏسندڙي چيائين، ”ادا، منهنجو ساھ... مونکي نه پهرين ملر.“

عورت جي چيلهه جي ويجهو هڪائي رت وهي چدي ڇڪر هو. ڪجهه ٿورو ٿورو اڃان آهستي به وهي رهيو هو. مون کائڻس پڇيو، ”ڇا توکي مسلمانن مارڻو آهي؟“ هن ورائيو، ”نه، منهنجي مڙس پيشي ٻار ماري ڇڏيا ۽ مونکي به مارڻ چاهيائين، پر مان بدنصيب بچي رهيو، هاڻي ساھ نٿو ٿئي.“

”توڪي تنهنجي مڙس جو مارڻو؟“

سوءِ ڪنجهه ۽ دردناڪ آواز ۾ چوڻ لڳي، ”جڏهن قافلي تي حملو ٿيو ته منهنجو مڙس مونکي ڇڏي حملي ڪندڙن مان مقابلو ڪرڻ لاءِ وڃڻ لڳو ته مون سندس ٻانهن پڪڙي ۽ روئي چوڻ لڳيس، ”تون وڃي رهيو آهين.“ ڪيڏانهن تو وڃين؟ مونکي ۽ منهنجي ٻارن کي ڪنهنجي آسري ڇڏي تو وڃين؟“

”انهيءَ ئي منهنجي مڙس مونڏانهن ڪاوڙجي ٺهاريو ۽ چيو ڪيڏي منهنجي ٻهه ٻارن کي قتل ڪري ڇڏيائين. مان ڊپ ۾ وٺي پڳيس. هن زور سان چيو ڪٿي مونڏانهن اچليو، جو منهنجي چيلهه ۾ وڃي لڳو. قافلي وارا هليا ويا. مان

هسلي ٻيئي تڙاند ي رهيس، پر منهنجو سام نٿو ٺڪري.
 ڪنهن به طرح منهنجو سام نٿو ٺڪري ادا، تنهنجو پلو
 ٿيندو، تون مونکي ماري ڇڏ، مونکي ختم ڪري ڇڏ.“
 مون جواب ڏنو، ”اڏي، گهٻراه نه، صبح ٿاين پالوئي
 تنهنجو سام ٺڪري ويندو، منهنجي ڪنڌ ۾ اهو پاپ ڇو
 ٿي وجهين؟“

اٿين چئي مان نه اڳتي روانو ٿي ورس، پر ڊبر ٿاين انهيءَ
 عورت جي ڪارڻ جو آواز منهنجي ڪنن ۾ ايندو رهيو.
 ”اڙي، تنهنجو سڀ ناس ٿئي، تنهنجو گهر ٻار جلي وڃي،
 (اهو ته جلي چڪو آهي) تنهنجي ماءُ مري (اها به شايد
 مري چڪي هوندي) تنهنجا ٻار ٻچا بکيا مرن (مري نه
 رهيا هوندا) اڙي ڪمبخت توکان منهنجي لاءِ اهو به نه ٿي
 سگهيو؟“

هڪدم هلندي هلندي مون محسوس ڪيو ڄڻ مان هزارين
 ميلن جو مفاصو طئي ڪري ٿڪجي چڪو آهيان، هار
 کائي چڪو آهيان، منهنجا قدم ڏڪڻ لڳا، منهن ٿاڙجي
 ڪنڌ جي ڪهرن ٻن واري بستري تي ڪري سمهي
 پيس.

جڏهن اٿيس تڏهن صبح ٿي ويو هو، سج چڙهي آيو هو.
 رومي منهنجي پيرانديءَ سٽي ٻيئي هئي ۽ ويجهي رستي
 تان هڪ نئون ٿڌو ڦٽو گذري رهيو هو، مان ڪنڌ کان ٻاهر
 نڪتس ۽ هڪئي ٻوڙ ۾ ڦاٽي مان وڃي شامل ٿيس، جسم
 ۽ جان تي اهڙي بي حسي طاري ٿيل هئي، ڄڻ سو ڄڻ

سجھل جون سڀ ڦوٽون ٽڪجي ٽنڃي ڪٽي ٿاڙجي سمهي
 پيون هيون. انڌ ڌنڌ ۾ ماڻهو پهچندا، نير قدم ڪندا وڃي
 رهيا هئا، مان به ساڻن وڃي شامل ٿيس. ڪٿي نه پهچندا،
 ڪٿي نه ويندا.... هي ڦاٿو بي مهار ڪٿي نه پهچندو؟
 هاڻي جهيڪي ٿي سو ٿي.

۶

ڦاٿي جي جنهن حصي ۾ مان هلي رهيو هوس، انهيءَ هڪ
 طرح سان پوري ڦاٿي جي نمائندگي ڪئي پئي. منهنجي
 اڳيان چار هندو نوجوان پنهنجي ٻڍي پيءُ کي ڪٽ ٿي
 لاش جيئن کڻي هليا پئي. مختلف گهڙيون ۽ هڙون انهيءَ
 ڪٽ تي، انهيءَ ٻڍي جي ارد گرد ٻڌل رکيون هيون.
 منهنجي بلڪل اڳيان هڪ سڪ گوناڻو پٽڪو ٻڌي، هٿ
 ۾ چاقو کڻي، پنهنجي زال کي گڏ وٺي وڃي رهيو هو. پنهنجي
 جي مٿي تي وڏيون وڏيون هڙون هيون. منهنجي پويان
 گاڏي آڻي پئي، جنهن کي ٻن ٻن ڇڪيو پئي. اهي ماڻهو
 اعليٰ حيثيت جا زميندار معلوم ٿي ٿيا. منهنجي پليسي کان
 ڪاري رنگ ۽ اڇين مڇن سان هڪ ٻيو وائيو، هلي رهيو هو.

هن پنهنجي ڌوئي گودڻ کان مٿي چڪي ٻڌي هئي ۽ سندس ٽنگن جون رڳون مضبوط مڇي جي چار جهنڊن ڏانڊيل نظر اچي رهيون هيون. ٻڌي جي هڪ هٿ ۾ هڙ، ۽ ٻئي هٿ ۾ پنهنجي ڏاڍي جو هٿ جهليل هو. ڏاڍي ڏاڍي مٿي هئي، ۽ جڏهن هن پنهنجي وڏين وڏين اکين جا ڊگها چير ڏاڍي ڪوشش سان مٿي کڻي ڪنهن ڏانهن ٺهاريو ٿي، ته سامهين جي دل ٻڏڻ لڳي ٿي. سندس شرميلي آڊلس حسن ۾ هڪ عجيب طرح جو سڌ هو، دعوت هئي ۽ سندس پريور جواني جي لچڪندڙ چال ۾ اهڙي ڪشش هئي، جن ته هو ڪيڏانهن پڳي نه پئي وڃي، بلڪه ماڻهو سندس پويان پڳا پي ويا هو. اسان سڀني جي وچ ۾ گهيريل هڪ شمع جيئن نظر تي آئي، جن زندگي جي انهيءَ چوڪنڊي ۾ اڃا ئي ويو هجي. هر شخص کيس ٽيڙيءَ اک سان ڏٺو ٿي، ۽ پوءِ اڳيان وڌي ٿي ويو. موت سڙ تي بيٺو هو، پر حسن جي انهيءَ سڌ تي انڪار جي جرئت ڪهڙي نه هئي. هر شخص رکي رکي هڪ نظر سان کيس ڏٺو ٿي مجبور هو.

مان وائڻي سان گڏ هلڻ لڳس.

ڪجهه دير گڏ هلڻ کانپوءِ وائڻي کان پڇيڻ، ”ڪٿان پيو اچين؟“

”ڪٿان به اچان، تنهن ۾ نه منجھو ڇا؟“ وائڻي رکي لهجي ۾ جواب ڏنو.

دير قاتلين خاموشي رهي اسان ٻئي گڏو گڏ هلندا هيا. مين.

اهڻ هٿ کان هڪم ورتس، ”هيءَ تنهنجي ڌيءُ
آهي؟“

”نه ڇا تنهنجي آهي؟“ واٽي مونڌانهن شوڪي نهارو،
۽ ڏس جو هٿ مضبوطيءَ سان قابو ڪوٺين. ڏهن ٻن
مونڌانهن ڏٺو. جن ڏند ۾ به ڪنول لڙي ٻيا هجن. جن
ڏند جو ٻاٽي آهستي آهستي لهرون هڻي رهيو هجي. جن
مان انهيءَ ڏند ۾ ٻڌندو ٻيو وڃان، اها لڙيل شفاف شرابي
نگاهه ۾ ”شمپين“ سان چلڪندڙ!

آف.... آف.... مون گهٻرائجي منهن ڦيري ڇڏيو. مان
دراصل انهن معاملن ۾ بيحد ڪمزور آهيان. حاجي، برڪ
۽ ٻيا سڀ انهيءَ گالهه کي سجهن ٿا، ۽ پنهنجي دل به
سڃاڻين ٿا. جيتوڻيڪ انهيءَ معاملي ۾ اهي هميشه مون
وانگر ڪمزور ڏسڻ آهن، پر اهي ڏاڍا پيچيده ۽ پراسرار
آهن، ۽ هميشه پنهنجي ڪمزوري لڪائيندا آهن. مان
آهيان گڏهه، بدوقوف مونکان لڪايو نه ٿئي ۽ اتي ئي ٽڪ
کاٻو وڃان.

واٽي کي ڪاوڙ ۾ ڏسي، ساڻس وڌيڪ گالهائين سڳ نه
ڄاتو. پر مان اهو ڏسي ڏسي جلي رهيو هوس ته انهيءَ
ڇوڪريءَ جي پاسي ۾ هڪ-هڪ نوجوان گڏ هلي رهيو
هو. هنجو قد چهن فوٽن کان به وڏو هو. چهره تي، ڏاڍي
سهڻي، خوبصورت ڏاڙهي هئس جنهن سندس چهره کي
اڃا به وڌيڪ سونهن وارو ڪري ڇڏيو هو. اهو نوجوان
۽ هيءَ واٽي جي ڌيءَ هڪٻئي کان واقف به نه هئا، پوءِ

ٻه گڏو گڏ هلي رهيا هئا، ۽ جيتوڻيڪ هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ جي هٿ رٿي ڪري سگهيا، پوءِ به هڪ ٻئي کي ملڻ ملڻ نڪامڻ مان لڪي چڙهي ڏٺائون ٿي. ٿوري دير تائين مان جلندو پچندو رهيس، پر جڏهن دل ٿي دل ۾ پنهنجو پاڻ کي هڪ ڳولائي سان پيٽيم، ۽ پاڻ کي هر حال ۾ ڳوٺ ڄاڻم، تڏهن پچر ڦٽي ڪير. هڪ آه پري، آخري پيرو انهي چوڪريءَ ڏانهن ڏنر ۽ پوءِ جلدي اڳتي وڌي ويس، ۽ ڦاڦلي جي اڳئين حصي ۾ داخل ٿيس. هاڻي پنهنجي ڪوشش اها هئي ته ڪنهن واقف ڪار سان ملاقات ٿي وڃي، يا ڪو پنهنجي ڳوٺ جو ماڻهو ملي وڃي، جنهن کان پنهنجي ٻارن بچڻ جي ڪا خبر وٺان. وري مون کي ٻڪ به ڏاڍي لڳي هئي. جيڪڏهن انهيءَ ماڻهو وٽ ماني به هوندي ته کائڻ هڪ اڌ ماني به گهري وٺندس، پر ڏاڍي ڪوشش کانپوءِ به مون کي ڪو اهڙو ماڻهو نه مليو، ۽ مان انهيءَ سلسلي ۾ به مابوس ٿي ويس.

پنهنجي ڦٽڻ جي وقت ڦاڦلو هڪ کليل ميدان ۾ آرام لاءِ ترسي پيو. اتي ڪمند جون پٽيون به ختر ٿي ويون ٿي، ۽ دريائي گاهه شروع ٿي ويو هو. ڪجهه ڏينهن تي ڦاڦلين جا جڙهند پنهنجي مٿيهاڻن پٺن سان پيٽا هئا. پري کان راويءَ جو ڪنارو نظر اچي رهيو هو. ڏندلو ۽ آفتق ۾ ٻڌندڙ آسمان ميرانجهڙو ۽ شرارتي نظر پئي آيو. زمين سڪل ٿوٺ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ڏوڙ سان ماڻهن جا منهن لٽجي ويا هئا. ماڻهو پوڻاڻيءَ تي هٿ رکيو ڏيڍ.

بابا نانڪ جي ٻل کي گولهي رهيا هئا. پر ٻل کي چڻ
 زمين گهڙڪائي ورتي هئي يا آسمان. ٻل ڪٿي به
 نظر نٿي آئي، ۽ سڀني ماڻهو ٻل جي گولها ۾ آيا هئا. قافلي
 جي اڳواڻن جا جڳهه ڏسي اندازو لڳايو ته ماڻهو ڪجھه
 پتڪي وٺا آهن. هاڻي انهيءَ ٻل تائين پهچڻ لاءِ ٽي ميل
 اولهه طرف وڃي ساڄي کان کاٻي ڦري پنج ميل اڃا به
 اڳتي وڃڻو پوندو، تڏهن وڃي هٿي ٻل کي پهچيو،
 نيستائين سڀني ماني کائي وٺن.

ماڻهو ٻن ٻن، چئن چئن ۽ ڏهن ڏهن جي ٽولين ۾ ويهي
 ماني کائڻ لڳا. قافلي جا هندو ۽ سک جوان، جيڪي لٿين،
 چرين، ڪرپانن، لوڙهن ۽ ديسي بندوقن سان مسلح هئا،
 هيڏانهن هوڏانهن پهرو ڏيڻ لڳا. ڪن وٽ وري پستول به
 هئا، ڪي ائين ئي ڏنڊا کڻي ڪاوڙيل نگاهن سان فضا کي
 ٽڪي رهيا هئا. پر انهيءَ سطح تي سختي ۽ ڪاوڙ جي باوجود،
 سڀني جون دليون ٻنل هيون، ۽ ڪڏهن ڪڏهن اکين ۾
 هڪ چور جيئن ٻنل، مرڻينگ نگاهه جهلڪي ٿي، جنهن
 چڻ نه سندن دلين جو سارو حال کولي ٿي ڏنو.

مونڪان رهيو نه ٿيو، مان وري انهيءَ واڻي ۽ سندن ڌيءَ
 ڏانهن وڌي ويس، يعني جنهن ٽوليءَ ۾ آهي ماني کائي
 رهيا هئا. ڏيڻس چپ چاپ پنهنجي پيءُ سان گڏ ويٺي ماني
 کاڌي. کيس پٽ ڏيئي اهو ئي خوبصورت ۽ باوقار سک
 نوجوان ڏاڍي لاپرواهيءَ مان پنهنجي ماني کائي رهيو هو.
 ماڻهو گهڻا هئا. جاھ جي تنگيءَ ڪري انهيءَ خوبصورت

چوڪريءَ جي ٻيٺ انهيءَ نوجوان مک جي ٻيٺ سان
 چٽهيل هئي. نه ڄاڻ ڪهڙيون ڪهڙيون وجهون سندن جسم
 ۾ ورڪا ڏيندڙيون هونديون، مون سڙ وڃان سوچيو.
 مونکي ڏاڍي پڪ لڳي هئي، تڏهن به مون ايترو سوچيو،
 انهيءَ کان اڳتي ڪجهه سوچي نه سگهيس. پڪ ٻيٽاب
 ڪري ڇڏيو هو. مون ٻن ٽن ڄڻ کان ماني گهري، پر
 ڪنهن به نه ڏني. آخر سردار لهڻا سنگهه ۽ سندس زال
 مونکي پاڻ سان مانيءَ ۾ شريڪ ڪيو. ميني کان وڌيڪ
 مزيءَ ۾ انهيءَ خوشحال زميندار جو گهرائو هو، جو ڏيکي-
 گاڏيءَ ۾ سفر ڪري رهيو هو. سندس ٻار انهيءَ موقعي
 تي به اهڙي شان جو ثبوت ڏيئي رهيا هئا، جن اهي ڪنهن
 ڏيکي-گاڏيءَ ۾ نه، پر ’سيوڪه‘ ۾ سفر ڪري رهيا هجن!
 اسين اڃا ماني کائي رهيا هئاسين، ته اوچتو ڏهن ٻوڏ ڏور
 جو طوفان اڏرندو نظر آيو، پوريڌارن رڙيون ڪيون ۽
 ماڻهو پنهنجي پنهنجي ماني ڇڏي وئي پڳا. خوشحال خاندان
 جا ٻار ڏيکي-گاڏيءَ تي ٻيهر روئڻ لڳا، ۽ سندن مائرون
 چاٽيءَ تي هٿ هڻي روئڻ لڳيون.
 لهڻا سنگهه، زال کان پنهنجو هٿ ڇڏائي ورتو ۽ ڪمري
 ڇيائين، ”پنهنجي هٿ واريون چوڙيون پڇي ڇڏ.“
 جوڻس زور سان ڪرائيءَ تي ڪرائي هڻي شيشي جون
 چوڙيون پڇي ڇڏيون.
 لهڻا سنگهه پنهنجي ڇين کي پڪوڙي چيو، ”اٻن ساجو،
 ته اڄ تنهنجو مڙس مري ويو.“

جولس جي اکين ۾ گهوڙا پرجي آيا، پر هو وات مان هڪجهڙو ۽ هڪين هڪجي.

لهڻاسنگهه چرو لوڏهندو، مسلمانن جو مقابلو هڪڙو لاه پهرندارن سان گڏ هليو ويو. جولس هٿ مٿي ٽائين کڻي کيس ڏسندي رهي. واٽس گهٻرائجي پنهنجو مال سميتو ۽ ٻوڙ ڪري جهانن، هاء منهنجي ڏي... جهنا... جهنا..."

پر جهنا کي اهو سڪ نوجوان پنهنجي ٻارن ۾ کڻي، هڪند جي ٻين طرف ڊوڙندو هليو ويو. واٽس رڙيون هڪيون، فرهاد هڪو، پر انهيءَ وقت عجيب نفسا نفسي جو عالم هو. مسلمان حملو ڪندڙن قافلي تي حملو ڪري ڇڏيو هو. ٻي پنهنجي جان بچائڻ جي فڪر ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي ڊهڪي رهيا هئا. ڪنهنڪي ٻئي هٿي جو پنهنجي جان بچائڻ جي بجاءِ انهيءَ واٽس جي عزت بچائيندا

مان به هڪ طرف وٺي پگس. پهرين ته ميدان کان درياءُ طرف پگس، ڇو ته ٽالپين جي جهنڊ جي پويان مسلمان حملو ڪري رهيا هئا. انهيءَ ڪري مان مخالف طرف پگس پر جڏهن حملو ڪندڙ پنهنجا گهوڙا ڊوڙائيندا، درياءُ جو رستو به روڪڻ لڳا، تڏهن مان اتان کان موٽي هڪڪندو ۽ ڏڪندو هڪندو جي طرف مڙيس. اڃا هڪندو پهتو به ڪونه هوس ته ٻين مان به حملو ڪندڙ نڪري آيا، ۽ هڪ مسلمان پنهنجو ٻلم پنهنجي ميني تي کڻي رکيو.

اها گهڙي مونکي ياد آهي، ۽ ڪڏهن ٿي وري ۽ نه ئي

وساري مڱهان ٿو. بلس منهنجي ڇاتيءَ تي هو ۽ منهنجي
ڇو طرف مسلمان حملو ڪندڙ گهرو ڪري پيا هئا ۽
انهن جي پويان گهوڙي تي هڪ سوار پنهنجي پٽڪي
جي وڙ مان پنهنجو اڏمنهن لڪائي رڪابن ۾ پير وجهي
بيٺو هو.

اوجھو مون روڪڻ جي انداز ۾ هٿ مٿي ڪيو، ۽ انهيءَ
سوار جي اکين ۾ اکيون وجهي ڪيلي چيم، ”اسانجي به
ڪهڙي نه قسمت آهي! ساري زندگي ڪميونسٽ پنهنجي
پاڪستان لاءِ پروڀڳندا ڪندا رهيا سون، مسلمانن جي
آزاديءَ جي حق لاءِ وڙهندا رهيا سون، ۽ اڄ جڏهن
پاڪستان ٺهي ويو آهي ته اهي بلر اسانجي ئي ڇاتين تي
رکيا پيا وڃن.“

نه ڄاڻان ڪيئن اهي لفظ منهنجي واٽان نڪتا، اها ڪهڙي
طاقت هئي جنهن مون کان اهي لفظ هوارايا، ڇو ته نه ته مان
هڪڙهن ڪميونسٽ هوس، نه مون اڄ تائين ڪنهن سياسي
تحريڪ ۾ حصو ورتو هو، مان ته هڪ ڪاٺيندڙ پيئندڙ
خوشباش انسان هوس، جنهنجا هندو، مسلمان، سک دوست
به سڀ هڪجهڙائي هئا. اسان لاهور ۾ پنهنجو پنهنجو
ڪاروبار ڪندا هئاسين، ۽ شام جو چاربار گڏجي داد بخش ڏيندا
هئاسين. اسانجو سياست مان ڪهڙو تعلق؟ اسانجي سياست
ته زباني بحثن، اخباري جهڳڙن ۽ ڪتابي مطالعن تائين
محدود هئي! اهي ته بکين ماڻهن جون گالهليون آهن.
پوءِ — ڪيئن منهنجي دماغ انهيءَ ڀل منهنجي جان بچائڻ

جو آخري بهانو يا حربو گولي ورتو هو. مان انهيءَ باريءَ
۾ اڄ به سوچڻ جي باوجود ڪجهه نٿو چئي سگهيان.

ايتري خبر اٿس ته منهنجن انهن لفظن انهيءَ مخالف مجموعي
جي گهوڙي سوار سردار تي بجليءَ جهڙو اثر ڪيو. هن تيز
نگاهن سان منهنجي خاموش، مطمئن، مشڪندڙ چاهري
ڏانهن ڏٺو، ۽ پوءِ هٿ جي اشاري سان چيائين، ”هنڪي
چڏي ڏيو.“

مسلمان منهنجي چاٽيءَ تان پلم کلي ورتو، ۽ اهي سڀئي
الله اڪبر جو نعرو هاندا اڳتي وڌيا ۽ ڦاٽلي تي حملو
ڪري ڏنائون.

جيئن ئي مون پنهنجو ٻاٽڪي اڪيلو ڄاتو، تيئن مان پوئين
پيرن پڳس، ڪيڏانهن پڳس، ڪيئن پڳس، ڪهڙي طرف
پڳس؟ اها اڄ تائين خبر نه اٿس، پر ايترو ڄاڻان ٿو ته مان
ڊوڙندو پڄي رهيو هوس. مان ڪمند مان لنگهي رهيو هوس،
مان ٻين جي ٻارن مٿان ڊوڙندو وڃي رهيو هوس، کڏن ۾
ٽاپڙندو ويس پئي، ٻاٽيءَ جي ڪڙين ڪسڻ مان لنگهي
رهيو هوس. اوتاهين تي چڙهيس ٿي، ٻولڻاسي ميدانن مان
لنگهيس ٿي، ريلوي لائين جي پٿري تي ڊوڙندو رهيس،
هڪ شڪار ٿيندڙ جانور وانگي پنهنجي جسر ۽ روح جو
سارو زور لڳائي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ پڄندو پئي ويس.
ڪيڏانهن پڄندو ٿي ويس؟ ڪيئن پڄندو ٿي ويس؟ ڇو پڄندو
ٿي ويس؟ ڪيتري دير تائين پڄندو ٿي ويس؟ انهن سڀن
گالهين جي باري ۾ اڄ به يقين سان ڪجهه ٻڌائي نٿو سگهيان.

ايترو باد اٿم ته، جڏهن شام ٿي ته پاڻ کسي اوچتو درٻار صاحب ڪرتارپور جي گوردواري جي دروازي اڳيان ڏٺو. گوردواري جي مضبوط دروازي ۾ ٿوهي ڪلف پيل هو. ۽ دروازي ڏانهن ڪاٺ جي هڪ وڏي ۽ پراڻي هٿل تي هڪ ٻڏو سڪ ۽ سندس ٻڏي زال ويهي، وڏي آواز ۾ گورو ڪرنٽ صاحب جو پاٽ ڪري رهيا هئا. مونکي ڏسندڻي هڪ کن لاه چپ ٿي ويا. مان کين ڏسي ڏسڪي ويس.

”بابا جي، اوهان هتي ڇو ويٺا آهيو؟“ مون انهيءَ ٻڏي سڪ کان پڇيو، ”ڇا توهانکي ڪا خبر ڪانهي؟“

”اسانکي سڀ سڌ آهي پٽ!“ انهيءَ ٻڏي سڪ بلڪل اطمینان سان چيو، ”تڏهن به اسين انهيءَ ڪري ويٺا آهيون جو وڃون ته ڪيڏانهن وڃون؟ اسانجو ڪوبه اولاد ڪونهي، ڪو به بچو ڪونهي، پري جو ست ماٿ به ڪونهي، ڪا جائداد ناهي، ڪو گهر ناهي. اسان پنهي ساري عمر جنهن گورو جي ڇرن ۾ ويهي گذاريو آهي، ائيني رهنداسين ائيني مرنڊاسين.“

ائين چئي اهي ٻئي وري گورو ٿاڻڪ جي ’واٽي‘ جو پاٽ ڪرڻ لڳا.

مان ڪنڌ هيٺ ڪري آتان هليو آيس. گوردواري جي چؤطرف گهميس ڦريس، ڪٿي ڪو ماڻهو چيئو نه هو، ۽ هاڻي ته رات به ٿيندي پئي ويئي. ڪٿي ڪو رستو به نظر نٿي آيو.

گوردواري پريان هڪ وڏو کوھ هو. مان کوھ جي ٻاهرين
پٽ تي چڙهي ويس ۽ پوءِ رسيءَ جي آڌار تي اندر هليو ويس.
مون پنهنجي ٻنهي هٿن سان رسيءَ کي قابو جهليو هو، ۽
کوھ جي اندرين پاسي کان وڌيل دڪين تي پنهنجو ٻانگي
ڀرو چڙي ڏنر. ٿڌي ٿڌي دڪين جو چهاڪ منهنجي
تڪل جسر کي ڏاڍو وڻيو، ۽ مان کوھ ۾، انهن دڪين تي
سهي ويس. ڪيئن ساهي پيس؟ ڪيستائين سمهيو رهيس؟
اهو ته مون کي ياد ناهي، ها باقي جڏهن اک کلي، تڏهن
صبح ٿي چڪو هو. سج جي روشني کوھ اندر لپاڪا ٻاڻي
رهي هئي، ۽ کوھ جي پٽ تي هڪ هڪ آسمان ڏانهن
منهن کڻي روئي رهي هئي.

مان کوھ مان ٻاهر نڪس، ۽ گوردواري جي دروازي
ڏانهن وڌيس.

ٻاهر ڪاٺ جي هنڌل تي اهو ٻڌو سڪ، ۽ سندس زال
مٿا پيا هئا. خبر ناهي ڪڏهن ۽ ڪهڙي وقت رات جو حملو
ڪندڙن انهن کي قتل ڪري ڇڏيو هو.

V

گوردواري کان هڪجهڙو فرلانگ اڳتي رستو بلڪل صاف
هو. هاڻي راويءَ جو ڪنارو چٽو ڏسجي رهيو هو ۽ درياءُ

جي ٻل به. اٻڪڙ بيڪڙ رهيو جي به ڀڄندا درياءُ ڏانهن
وڌندا نظر اچڻ لڳا. انهن ٽي ماڻهن ۾ مون جنم کي ڏٺو،
پر جنم سان گڏ هينئر اهو سڪ نوجوان به هڪو نه هو، هڪ
اچو سرخ گلن وارو پشاورِي نوجوان هو ۽ هن جنم جو
هٿ مضبوطي سان جهلي رکيو هو. جنم هڪ ڪن لاءِ
مون ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ اکيون جهڪائي ڇڏيائين. سندس
اکيون لڙڪن سان لٽار هيون.

مون جنم کان پڇيو، ”تنهنجو پتا ڪٿي آهي؟“
”مارجي ويو!“

”— ۽ — هو؟“

”اهو به مارجي ويو.“

جنم ڪنڌ اڃا به هيٺ ڪري ڇڏيو. اهو پشاورِي نوجوان
ڇيٽو سان ٻڌل پستول تي هٿ رکي مون ڏانهن نهاريندي
چوڻ لڳو، ”هل، هل، اڳتي وڌ. اڃا پون ڳالهائون ڇڏا.“
مان بيڪڊر ڪائٽس جدا ٿي اڳتي وڌي ويس. رومي منهنجي
پويان پويان اچي رهي هئي. مون به ٽي دفعا کيس هڪلون
به ڏنيون، پوءِ به هو سوٽڪي عجيب نگاهن سان ڏسندي،
پيار مان ٻچ لوڏيندي، منهنجي پويان پئي آئي.

درياءُ هاڻي ويجهو پوندو ٿي ويو. راويءَ جي ٻل به هاڻي
چٽي طرح منهنجي اڳيان ظاهر ٿي چڪي هئي، پر مون ٻل
تان گذرڻ مناسب نه سمجهيو. ٻل جي پاڪستاني ڪناري
تي مسلمان حملو ڪندڙن جو اڏو هو ۽ ٻل جي هندوستاني
ڪناري تي هندوستاني حملو ڪندڙن جو ۽ هندو ۽ مسلمانن

جا ڦاٽلا ٻنهي طرفن کان لٽيا ۽ ماريا ٿي ويا. رڳو ٻل تي فوج جو پهرو هو، جنهنجي ڪمان هڪ انگريز آفيسر جي هٿ ۾ هئي، پر سندس حڪم فقط اهو هو ته هندئن ۽ مسلمانن جا ڦاٽلا واري واري سان ٻل تان جان ۽ مال جي سلامتيءَ سان گذاريا وڃن. پاڪستان ۾ ڇا ٿو ٿئي، هندوستان ۾ ڇا ٿو ٿئي، انهيءَ جو هو ذميووار نه هو. هاڻي پاڻ درياءَ جي ڪناري تي بيٺو هوس، ڪناري جي ۽ ٻار جان جي سلامتي هئي. سامهون پريٽن پر مونکي سوچڻ ٿيو ۽ چٽا نظر اچي رهيا هئا. هزارين ماڻهو درياءَ جي ڪناري آس ۾ ۽ وٽا هئا، يا لٽيا پيا هئا، زالون وار کولي هڪ ٻئي جون چونڊون گولي رهيون هيون. هڪي ماني پڇڻ ۾ رڌل هيون. هڪي ماڻهو وهنجي رهيا هئا. ٻار واريءَ ۾ گهرڙا ٺاهي رهيا هئا، ۽ خوشيءَ وچان رڙيون ڪري هڪ ٻئي پويان ٻوڙي رهيا هئا.

سامهون ٻئي پر، سلامتي هئي ۽ هڪ نئين زندگيءَ جو پيغام! ۽ مان هن پر موت ۽ زندگيءَ جي وچ ۾ ٻيهر سوچي رهيو هوس ته پريٽن ڪناري تائين ڪيئن پهچان؟ جيڪڏهن ٻل تان لنگهان ته رستي ۾ مسلمانن جي اڏڻ مان گذرڻو ٿو پوي ۽ جنهن جان کي هن وقت تائين ڪنهن نه ڪنهن نموني بچائي، هن درياءَ جي ڪناري وٺي آيو هوس، انهيءَ کي هاڻي مان وڌيڪ خطري ۾ وجهڻ لاه تيار نه هوس.

رومي منهنجي لنگن وٽ ٻيهر ٿيائون ٿيائون ڪرڻ لڳي.

مون کيس لت هلي ڇو، ”هلي وڃ. پڇي وڃ. واپس هلي وڃ.“

هر ڪٿي ائيني پيئي لڳائون لڳائون پئي ڪٿي.

سوڄي سوڄي نيٺ مون پنهنجي هٿ بيدار ڪري ورتي. پنهنجا ڪپڙا لٽم ۽ اکيون بند ڪري درياءَ ۾ لپ ڏنم. پئي پر کان ڪي ماڻهو مونکي درياءَ ۾ لپ ڏيندو ڏسي واکا ڪرڻ لڳا:

”ڊوڙو.... ڊوڙو.... هو ويچارو هڪ هندو نوجوان ٻڌي پيو، کيس بچايو.“

مان درياءَ ۾ ترڻ لڳس.

رومي ڪناري تي پيئي هئي. ڪي پل چپ چاپ پيئي رهي. سندس دل ۾ شايد جنگ پي ٿي ته هو پنهنجو ساٿ ڏي يا پنهنجن ٽيندر ٻارن جو، جي سندس پيٽ ۾ هئا؟ سندس لنگون ڏڪيون پئي ۽ هو لڳائون لڳائون ڪري رهي هئي.

”واپس وڃ رومي، رومي هلي وڃ.“

هر رومي درياءَ ۾ لپي پئي.

پاڻي جي وهڪ تيز هئي، پوءِ به رومي پنهنجي پوري طاقت استعمال ڪري پنهنجي پويان پويان اچڻ لاءِ تري رهي هئي. رڳو سندس هوت پاڻي مان ٻاهر نڪتل هو ۽ سندس ڦاٽل ڦاٽل اکين ۾ ڊپ ۽ وحشت سان گڏوگڏ هڪ عجيب مضبوطي، خدا، هٿ ۽ بهادريءَ جو ڏيکاءُ هو.

مون رڙ ڪئي، ”رومي هلي وڃ — واپس هلي وڃ.“ پويان نه اچ.

پر رومي پنهنجي پوري قوت مان منهنجي پويان پويان
ترندي رهي.

پوءِ پاڻي جي هڪ زوردار ڇولي آئي ۽ رومي ٻڌڻ لڳي.
مون رومي کي پهرين ته ٻالڪان پري ٿوندو ڏٺو، کيس
لهرن ۾ بي وسيءَ کان ڦريل ٽنگون هلندي ڏٺو. پوءِ
سندس ٻوٽ جو اکيون حصو پاڻي ۾ ٻڏي ويو، انهيءَ
کانپوءِ سندس اکيون ٻڏي ويون. پڇاڙيءَ ۾ سندس
هڪن ٻڏي ويا ۽ ٽيڙ کائيندي هنجو لاش پاڻي جي وهڪري
۾ ٻڏي ويو.

تو کي ٿي مرڻو هو رومي؟ توکي ٿي منهنجو سٺ ڏٺو هو؟
سڀ سٺ ڇڏي ويا. جڏهن ملڪ سٺ ڇڏي ڏٺو
۽ زمين ۽ گهٽي، خاندان ۽ گهر جي پاتن، ٻارن دوستن،
جڏهن هن ڌرتيءَ ۾ پنهنجو سٺ ڇڏي ڏٺو، جنهن مان
گڏ هزارين ورهين کان اسان محبت جو عهد و پيمان هڪو
هو، ته ڇا تو جهڙي خسي ۽ حقير ڪٿي کي ٿي منهنجو
سٺ ڏٺو هو؟ انسان کي اهو ڏيکارڻ لاءِ، اهو ٻڌائڻ لاءِ ته
قدرت اڄ به پنهنجي دل ۾ محبت رکي ٿي! ۽ قدرت اڄ
به محبت ۽ وفا جو سٺو سڀاڻو ٿي. ٻيو قوف، اڻڄاڻ، احمق
ڪٿي! ڇا جي لاءِ تو پنهنجي حياتي ڏئي، ڇا جي لاءِ تو
انهيءَ حقير انسان لاءِ پنهنجي ٻارن جي قرباني ڏئي، جو
اڄ پنهنجي مقصد کان پاسو ٿي ويو آهي ۽ ظلم ۽ ستم
جي رت مان پنهنجي مستقبل کي ڏاڱدار ڪري رهيو
آهي.

رومي مري وٺي ۽ انهيءَ سان گڏ شايد هڪ عهد، هڪ
 دؤر مري ويو، هڪ تهذيب مري وئي، هڪ داستان پورو
 ٿي مٽجي ويو، تاريخ جو هڪ ورڪوري ويو — ۽ منهنجي
 اکين ۾ لڙڪ تري آيا ۽ اها خبر ٿي نه پئي ته مان لڙڪن جي
 وهڪ ۾ تري رهيو آهيان يا پاڻيءَ جي وهڪ ۾. ڪهڙي
 طرح سان پتي پر پهتس؟ اهو به مونکي ياد ناهي، شايد اهاڻي
 لڙڪن جي وهڪ مونکي وهاڻي پئي پر وٺي آئي شايد
 مرندِي دم رومي پنهنجي قوت به مونکي بخشي ڇڏي
 هئي. مونکي بس ايترو ياد آهي ته جنهن مان پئي ڪناري
 جي ويجهو پهتس ته ڪجهه نوجوانن مونکي پانهن کان
 جهلي ڪناري تي ڇڪي آندو.

پوءِ هڪ عورت چيو، ”هه هه، هي ته صفا آگاهارو آهي!“
 ۽ ائين چئي انهيءَ عورت پنهنجو رٿو منهنجي آگاهاري جسم
 تي وجهي ڇڏيو.
 پوءِ مان بي هوش ٿي ويس!

پتي ڏانهن شرنارئين جي ڪيمپ ۾ گوليندي گولندي
 نيٺ پنهنجي ڪيمپ وارن کي گولي لڌم. واضح هجي ته

هندو ۽ سک جيڪي هتان لڳي ڦرجي ايندا آهن، کين
 شرمارتي چيو ويندو آهي، هتان کان جيڪي مسلمان لڳي
 ڦرجي اوڏانهن ويندا آهن تنکي مهاجر چئبو آهي. هندو
 ڪڏهن مهاجر نٿو ٿي سگهي ۽ مسلمان ڪڏهن شرمارتي
 نٿو ٿي سگهي. شديد ڪان شديد مصيبت ۾ به اهو فرق رکيو
 ويندو آهي. منهنجي گهر جا ڀاتي مونکي ڏسي ڏاڍا خوش
 ٿيا، ۽ خوشي ۽ وڃان روئڻ لڳا. منهنجي زال هڪ الڳ
 ڪنڊ ۾ ويرو ويرو پٽي ڪوت ۽ بلاؤز پائي بيٺي
 هئي، ۽ سندس بدن تي ٻيو ڪوبه ڪپڙو ڪونه هو، چوڻ
 هو: انهيءَ حالت ۾ گهر مان ڀڳي هئي.

مون کائڻس پڇو، ”ننڍڙو ڪٿي آهي؟“ هوءُ ڪجهه ڪونه
 ڪچي، ڪي پل ته هوءُ پير جي آڱوٺي سان زمين ڪرڙيندي
 رهي، هوءُ منهنجا پير جهلي روئڻ لڳي. منهنجي سڄي ۽
 ڪجهه به نه آيو.

ليٽ منهنجي پاڻ مونکي ٻڌايو ته ”ننڍڙي کي مسلمانن
 ماري ڇڏيو، آهي ته تنهنجي زال کي به جيڪر وٺي وڃن
 ها، پر هيءُ ويڇاري ته ڪنهن طرح بچي وڃي پر اديءَ
 کي هو کڻي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. مدد دير سان پهتي.“

”اديءَ سروج ڪي؟“ منهنجي واتان بي اختيار نڪتو،
 هوءُ مان ٽهڪو ڪري فرش تي ڪري پيس. منهنجو مارو
 بدن ڏکي رهيو هو، مون ۾ ٻيڻ جي هٿ ڪانه هئي.
 منهنجي منهن تي رت وري آيو، ۽ غصبي وڃان منهنجا
 ڪن وڃڻ لڳا مان محسوس ڪري سگهيس ٿي ته منهنجي رت

۾ هڪ طرفان اتي رهيو آهي. مون زور سان پنهنجي مڪن ۾ انگريون کڻي ڇڏيون جو ته مونکي ائين محسوس ٿي ٿيو. جن منهنجو دماغ هينئر جو هينئر ڦاٽي پوندو.

”نه، نه.“ مون رڙ ڪري چيو، ”ائين نٿو ٿي سگهي!“
 ”هزارين ماڻهن سان ائين ٿيو آهي.“ منهنجي پاڻ مونکي آنت ڏيندي چيو، ”تو سان ائين ڇو نٿو ٿي سگهي؟“

هن وقت ڦاٽين مون پنهنجو پاڻکي هڪ پيعد غير جانبدار، حقيقت پسند ۽ غير متعصب هندو سمجهيو هو، جنهنجي دوستن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هئي، جنهن اڄ ڦاٽين هڪهن فرقيوارانه تحريڪ ۾، ڪنهن اهڙي سياسي ۽ سماجي تحريڪ ۾ حصو نه ورتو هو، جنهن گذريل پنجاه سالن کان پنجاب جي فضا کي خراب ڪري ڇڏيو هو. هيستائين مونکي پنهنجي روشن خيالي ۽ قسي ڏاڍو ناز هو، پر پنهنجي پٽ جي قتل ۽ پيل جي اغوا جو قصو ٻڌندي منهنجو رت لهڪي آيو. ۽ مان اتي ئي بيهي مسلمانن کي ڳاريون ڏيڻ لڳس. نه، ڇاڻ اها نفرت منهنجي دل ۾ ڪٿان آئي هئي؟ پنهنجي احساس جي شدت ۽ نوعيت تي مان پاڻ تي، پل لاءِ حيران به ٿيس، پر وري انتقام، غم ۽ ڪاوڙ جي جذبن جي وهڪري، منهنجاسپ سٺا خيال ڪڪ ۽ ٻن ٽي وهي ويا. ۽ مان انتقام جي جوش ۾ چرهن وانگر اتي بيهي رهيس.

مون ڪاوڙ مان رڙ ڪري چيو، ”مونکي ڪو ڇالو ڏيو. ڇالو، ڪا چري ڏيو، چري.“

منهنجي پاڻ منهنجو هٿ جهليو. ”ڇا تو ڪو بهن اڇا ٿو ڪرين!“
 ”مان ختم ڪري ڇڏيندس، مان ڪهڙي ڇڏيندس، مان
 هڪ هڪ مسئلي جو گلو ڪٽيندس!“ مان زور زور سان
 رڙيون ڪرڻ لڳس.

”ادا، ڇا ٿيو ائين؟ توکي ڇا ٿيو آهي ادا؟“ منهنجي پاڻ
 مونکي هڪ وجهه ڏيڻي ڏيو، پر مون زور لڳائي پنهنجو
 هٿڪي سندس هڪ مان آزاد ڪري ورتو ۽ رڙيون هڪڙو
 هڪڙو ۽ انتقام جون ڌمڪيون ڏيندو اٿان کان ٻاهر
 نڪري ويا....

ڪجهه اڳيان ڊوڙن کانپوءِ ٻي رهيس ۽ سوچڻ لڳس؛
 ڪجهه پيا ماڻهو به ته هوندا، ڪجهه بيا به ته منهنجا هم خيال
 هوندا، مونکي انهن کي گهڙي هٿ ڪرڻ گهرجي....
 جلدي آهي ماڻهو ملي ويا، پير جي گهڙي وڻ هٿ هڪ
 ڊگهي قطار لڳل هئي، مون ويجهو وڃي هڪ ماڻهو کان
 پڇيو، جنهنکي قاتل قيص ۽ ميري پتلون پيل هئي.
 ”ڇا هتي راشن ملي ٿو؟“

”اهو نوجوان ڪليو،“ ها هتي سيڪس (Sex) جو راشن
 ملي ٿو.
 ”ڇا مطلب؟“

هن ورائيو، ”هڪ مسلمان چوڪري هٿ لڳي آهي، اسان
 سندس بي عزتي ڪري رهيا آهيون.“
 مون سامهون قطار ۾ بيٺل ماڻهن کي گڏيو، مون کان اڳتي
 پنجهريه ماڻهو هئا، ڏسندي ڏسندي منهنجي پويان به پنڌ رهن

ماڻهو ٻيا اچي بهي رهيا....

”اها قطار ڪهستانين رهندي؟“ مون انهيءَ نوجوان کان

پڇيو.

”جيسٽائين اها چوڪري مري نه ويندي.“ نوجوان جواب ڏنو.

ٿوري دير تائين ته مان قطار ۾ بيٺو رهيس، ماڻهو واري واري سال اڳتي وڌندا ويا، پوءِ به قطار تمام ڊگهي هئي ۽ انهيءَ چوڪريءَ جون رڙيون دل ڌاريندڙ هيون.

چلي بيلي پنهنجي دل کي ڪجهه ٿيڻ لڳو، جن ڪو منهنجي دل کي ٻيٺ ۾ جهلي آهستي آهستي مروڻي رهيو هجي. انهي چوڪريءَ جون رڙيون ڏاڍيون دردناڪ هيون.

”وي پراوا، مين تيري بهن آن — وي ويرا، مين توري بهن آن.“

(اي پاڻ، او ادا، مان تنهنجي پيڻ آهيان — منهنجا ڀائرا، مان تنهنجي پيڻ آهيان.)

مون پنهنجي ٻنهي ڪنن ۾ آڱريون وجهي ڇڏيون ۽ اتان وٺي پگس. اهو ڦاٽل قميص وارو نوجوان مون ڏانهن ڏسي زور سان تهڪ ڏئي چوڻ لڳو، ”بزدل.“

پر مان اتان لنگون ڪلهن تي رکي وٺي پگس. پڇندي پڇندي، پنهنجي گلن تي چمائون هڻندي، روئندي روئندي مان پنهنجي دل کي واپس موٽڻ تي مجبور ڪرڻ لڳس. مون پنهنجي ننڍڙي جي معصوم صورت کي پنهنجي يادن جي ڪٽهڙي ۾ اچي بهاريو. مون پنهنجي انتقام جي جذبي

لاه پنهنجي پل سروج جي معصوم صورت جو سهارو وٺڻ
 چاهيو پر هر دفعي سروج جي صورت پگهرجي ويئي ٿي ۽
 پگهرجي انهيءَ مسلمان چوڪريءَ جي صورت ۾ بدلجي
 ويئي ٿي.... پنهنجي روح جي ويرانين ۾ جن اڙلي عورت
 جي پڪار گونجڻ لڳي ۽ واکا ڪري مدد لاه پڪارڻ
 لڳي:

”وي پراوا.... وي وڃر - اوڻي ويرا مين ٿيري بهن آن.“
 ٻچندو ٻچندو مان پل ڏانهن وڃڻ واري رستي جي ويجهو
 هليو ويس. مسلمانن جو هڪڙو قافلو گذري چڪو هو،
 فقط هڪ ٿورا ماڻهو رهجي ويا هئا. رستي تان لهي ڪجهه والڻ
 جي فاصلي تي ڪچي زمين ۾ اهي قبر کوٽي رهيا هئا. پر سان
 هڪ گهوڙائي. مسلمان جو لاش پيو هو. فقط اڌ پيل هو، جنهن
 مٿان انهن هڪ ڪپڙو وجهي ڇڏيو هو، پر ڪٿي نظر
 نٿي آيو.

مون هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. رستي تان هڪ ٻيو مسلمان
 هڪ ڪپڙي ۾ ٻنهي هٿن ۾ کڻي آيو پئي. هن گهڙيءَ
 گهڙيءَ پنهنجا لڙڪا گهيا ٿي. پنهنجي هٿن ۾ رکيل -
 ڏسندو ٿي ويو ۽ زور سان روئي ڇيائين ٿي. ”منهنجا
 پٽ.... منهنجا پٽ....“

آس پاس جيئي چپ بيٺا هئا. ٻڌو بنا سر جي لاش پر سان
 اچي گوڏن ڀر ويهي رهيو. پوءِ هو پاڳڻن جڻن ۾ کي ڌڙ
 سان گهٽڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرڻ لڳو. سندس هٿ
 ڏکي رهيا هئا ۽ هو آهستي آهستي چٽي رهيو هو. ”منهنجا

پٽا.... منهنجا پٽ!....»

سڀئي خاموش ٻيلا هئا.

”فجعو منهنجو هڪ ئي پٽ هو....“ ٻڌي زمين کان آسمان

تائين ڦاسي چيو. هڪڙو ئي پٽ.... منهنجو فجعو.“

ڦير کولي رهي. اونهي ٽنڌي وٺي.

ٻڌي آخري ڀيرو پنهنجي پٽ جي پشاني چمي... فجعو جو

ڪپيل مٿو صبيح هو ۽ سلس پشاني تي گهنڊ ٻڌار وار

آلجهي ويا هئا ۽ سندس چپ سنوڙا سنوڙا ۽ نهايت ئي

خوبصورت هئا ۽ هو پنهنجي خاموش متل جهري سان

تڪسلا جي عجائب گهر ۾ رکيل ٻڌ جي ڪنهن مورتي

جهڙو لڳو ٿي.

ڦير کولي وٺي. ٻري کان ست سري اڪال ۽ هر هر

مهاڻو جي نعرن جو آواز اڀل لڳو. قبر کوليندڙن جلدي

جلدي لاش کي قبر ۾ ڪسڪائي وڌو ۽ مٿان مٽي وجهڻ

اڳا. پهرئين ٿي ٻڌي مسلمان کين روڪيو، پر جڏهن هڪ

ٻن ماڻهن کيس چيڻيو ته هن ٻڌي بيوس ٿي دعا جي لاءِ

هٿ ڪنيا.

ست سري اڪال! هر هر مهاڻو!

جلدي سان انهن قبر کي مٽي سان ڀوري ڇڏيو ۽ اٿي

ڀڳا. فقط ٻڌو انهي قبر تي ٻيئي سورة فاتحه پڙهندو رهيو.

”سڀ تعريف واسطي الله جي. پرودگار عالمن کي بخش

وارو مالڪ آهي، روز جزا جو. تنهنجي عبادت ڪريون

ٿا ۽ توکين تي مدد گهرون ٿا. ڏيکار اسان کي رستو صحيح

سڏو، رستو انهن شخصن جو، لعنت ڪئي آهي تو جن مٿان
سوا انهن جي، جن تي ڏسڻو آهي ۽ نه گمراهن جي.
الحمد لله رب العالمين.

ست سري اڪال، هر هر مهاديو.

هوا ۾ بڙڇيون چمڪيون ۽ ٻڏي مسلمان جو جسم چٽن
ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو.

سرنڌڙ جي زبان تي پويون نالو، خدا جو نالو هو ۽ سارنڌڙ
جي زبان تي به خدا جو نالو هو ۽ جيڪڏهن سرنڌڙ ۽
سارنڌڙ جي مٿان، تمام پري، مٿي، ڪو خدا هو ته بيشڪ
بيحد مٿم ظريف هو.

سان اتان به وٺي پگس، پر منهنجي سمجهه ۾ نٿي آيو ته مان
هتان پڇي وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟

ٻئي ڏينهن صبح جو اسانجي ڪيمپ ۾ اها خبر باهه وانگي
پکڙجي ويئي ته مسلمانن جو هڪ تمام وڏو قافلو ٻيل تان
لنگهندو، ٻنهرن جي وقت، اٽڪل چاليهه پنجاه هزار ماڻهو
انهيءَ قافلي ۾ هوندا. اها خبر ٻڌي هندو ۽ سک نوجوانن
جون واچون ٽڙي پيون ۽ اهي حملي جي تيارين ۾ لڳي
ويا. پر واري گوناٿن کي به مدد لاءِ سڏيو ويو ۽ انتظام
جلدي جلدي مڪمل ٿيل لڳا.

اهو ته بلڪل مٿي ٿيل هو ته ٻيل جو فڪران انگريز آفيسر
پوري قافلي کي هڪ ئي وقت لنگهي وڃڻ جو حڪم نه
ڏيندو، ڇو ته وقت اڳيئي ورهائجي چڪو هو. ٻن
ڪلاڪن لاءِ ٻيل کي، راوي- پار کان ايندڙ هندو قافلن

لاه کولي ويندي هئي ۽ ٻه ڪلاڪ هتان، مسلمانن جي
 قافلي کي لنگهن لاه ڏنا ويا ٿي. اهڙيءَ طرح واري واري
 سان ٻنهي طرفن جا قافلا گذريا ٿي.

پر قافلا ايترا نه وڏا هئا جو ميهڙي ۽ ٻيا انهن ٻن ڪلاڪن
 ۾ ٿئي لنگهي سگهيا. وري گهڻو ڪري قافلي جي پهرئين
 حصي ۾ بچاءَ جو انتظام ٻه سئو هو، پر ٻڌڙيءَ واري حصي
 ۾ بچاءَ جو انتظام نه هو. انهيءَ ڪري ٻنهي طرفن جي
 ماڻهن، انهن قافلن تي حملو ڪيو ٿي. انهن قافلي جي اڳئين
 حصي کي خيرپت سان لنگهي وڃڻ ڏنو ٿي ۽ جڏهن
 انگريز آفيسر پل جي وچ ۾ پهتي هت جي اشاري سان قافلي
 کي روڪي ڇڏيو ٿي، تڏهن اڳيان ويندڙ پنهنجي حياتي
 جو خير گهري جلدي لنگهي ويا ٿي، پر پويان رهجي
 ويندڙ قافلي جي ماڻهن جي منهن جو پٺو ٿي لهي ويو ٿي،
 ڇو ته ٻنهي کي خبر هئي ته هاڻي پل ٻن ڪلاڪن کان
 پوءِ ڪلنديءَ، بس حملو ڪندڙ ٻن ڪلاڪن کي غنيمت،
 سمجهي باقي بچيل قافلي جي ڪمزور پاسن تي حملو ڪيو
 ٿي ۽ جوين انسانن کي ڦري اٿي، ڦٽي، گهاٽيل ڪري،
 ماري پڇي ويائي، راويءَ جا ٻئي ڪنارا، پل جي ٻن ڀر،
 توڙي هن ڀر، هندن، سکن ۽ مسلمانن جا لاشا ٿي لاشا
 پيل هئا.

منجهند جي مهل مان به پل کان اٽڪل هڪ سؤ زال پري
 رستي جي ڀرسان بيهي، لنگهندڙ قافلي کي ڏسڻ لڳس.
 رستي جي ٻنهي پاسن کان هندن ۽ سکن جي ٿولن جا ٿولا ٻيٽا

هئا، هڪي ماڻهو خلموش هئا، هڪي ڦٽو ٺهون هڪري رهيا هئا جيڪو جيترو پوڙهو هو، انهيءَ اوتريون ئي ڳاريون هائلي جي مسلمانن کي ڏنيون ٿي ۽ اهي ڪنڌ جهڪائي لنگهي پئي ويا، هڙون کڻي، ٻارن کي ڪڇ ۾ کڻي، مٿي تي کڻون ۽ کٽن تي سلسلن رکي، ڪمزورن کي سهارو ڏيندا، ٻارن کي چڙهيون ڏيندا، پنهنجي ڌيئرن نهرن کي هٿن کان جهلي، وڃي رهيا هئا، هڪ ڪمزور سنهڙي هندو چوڪر، پنهنجي ڀرسان لنگهندڙ هڪ مسلمان چوڪر تي ٽڪيو.

مسلمان چوڪر جو چهرو ٽاسي هڻي ويو. هو وڃ جهڙي ڦڙتيءَ سان ٽوڻشو ٺاهي رستي کان ٻاهر نڪرڻ وارو ٿي هو ته سندس پيءُ کيس جهلي ورتو، ۽ چڙهندي کيس رستي تان هٽائي پيءُ پاسي ڪيائين ۽ پوءِ هندي هندي هندو چوڪر ۽ انهن سان گڏ بيٺل نوجوان هنڌن کي معذرت جي انداز ۾ چيائين، ”معاف ڪجو، ٻار آهي نه!“

هندو چوڪر جو پهريائين ته ٻپ کان پويان هڻي ويو هو هاڻي شينهن جٽن وڌي اڳتي آيو ۽ پنهنجي سنهڙي ۽ ڪمزور آواز ۾ مسلمانن کي ڳاريون ڏيڻ لڳو، سندس چوگرد بيٺل ماڻهو انهيءَ بهادريءَ تي ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا!

هڪ ڪرڙو هندو ڪڇيو، ”ڏسو ته مهي پٺيان، هن وقت سامهون وڃين، چوڻ به نٿا ڪن ۽ هن کان اڳ اسانجي هندوستان ۾ سڀني کولي گهندا هئا ۽ مسجد جي اڳيان ٿرو پيٽ وڃائڻ سان گرم ٿي ويندا هئا ۽ هاڻي اسان ڳاريون به

ڏهون ٿا ته ڪهڙن نه ڇپ ڇاپ خاموشيءَ سان ٻڌي هليا
پيا وڃن... هنن جي نر... (گار)۔

هڪدم رستي هلندڙ هڪ ڪروڙ مسلمان تي هنجي نظر
پئي ۽ اڌ گار هنجي وات ۾ ٿي رهجي ويئي. هن حيرت
۽ خوشيءَ جي گاڏڙ جذبن کان متاثر ٿي رڙ ڪندي چيو،
”اوڻي احمد يار!“

احمد يار پنهنجي مٿي تي ڪنيل ٻڙ کي ٽورو مٽي ڪيو ۽
رستي جي ڀرسان ڏٺائين جتان آواز آيو هو. پوءِ سڃاڻي
خوشيءَ وڃان رڙ ڪيائين، ”اوڻي ٿو، -وٿر دا پٿرا،
تون ڪٿي؟“

احمد يار ۽ ٿو پئي پاڪر پاڻي ملي رهيا هئا ۽ روئي رهيا
هئا. پتو پيو ته پئي هڪ ئي گهٽ جا موجي هئا. ننڍپڻ ۽
جوانيءَ جو ڪجهه حصو گڏ گذاريو هئائون. پوءِ روزگار
جي گهڙ لا ۾ هڪ موجي لاهور هليو ويو ۽ پيو جلدڙ.
هاڻي ورهين کان پوءِ پئي پاڪرين ملي رهيا هئا ۽ روئي
رهيا هئا.

ٿو چيو، ”تون مونسان منهنجي گهر هلي رهه... هجي
پڻ ڪي... جيڪو نوڏانهن اک کڻي ڏسي.“

”نه ٿو، مان ويندس، ضرور ويندس. هاڻ ٿو رهي سگهان.
نهنجي ڀائرن اسان کي ڏاڍو محتابو آهي.“

احمد يار پنهنجي گوڏ کڻي پنهنجي بچڪيءَ جو ڦٽ ڏيکاريو،
جنهن تي هڪ پراڻي ميري پئي ٻڌل هئي. ”اها ته منهنجي
قسمت هئي جو بچي ويس.“ احمد يار چيو، ”پر ظالمن

مارڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏي هئي.“
 ”منهنجو به اهو ئي حال اوهانن ٿيو. جوان پٽ رستي تي
 مارجي ويو.“

”ڪير گهٽيو؟“ احمد ٻار افسوس ڪندي چوڻ لڳو،
 ”هه هه.... هي زماني کي ڇا ٿي ويو آهي، نٿو وڃي
 وڃي ڇا ٿي ويو؟ اڙي اسان ته جلندڙ ۾ به جتيون ٺاهيندا
 هئاسين ۽ لاهور وڃي به جتيون ٺاهيندا-ين. پوءِ هي جهڳڙو
 ڪهڙي ڳالهه تي ٿيو آهي؟“

نٿو جي سمجهه ۾ جڏهن ڪجهه به نه آيو ته مٿي تي هٿ
 گهمائي پنهنجي ڪپرائي کنهي چوڻ لڳو، ”جاني جي
 هوا ئي ڪراب آهي، احمد ٻارا!“
 ”ڇڱو مان هلاڻ پلا....“ احمد ٻار جلديءَ ۾ چيو، ”نه
 نه ڦاٿو نڪري ويندو.“

ٻئي دوست آخري پيرو هڪ ٻئي سان پاڪر پائي مليا،
 جڏهن احمد ٻار اڳتي نڪري ويو تڏهن ٻوٻان نٿو زور
 سان چيو، ”ڇڪ بختيار خان جي چاچا عبدالغنيءَ کي منهنجا
 سلام چئج.“

پري کان ”ڇڱو ڇڱو“ چئي احمد ٻار ڦاٿي ۾ گم ٿي
 ويو.

جڏهن نٿو پنهنجي دوست سان ڳالهائون ڪري وريو تڏهن
 آس پاس جا سڀ هندو کيس گهوري ڏسي رهيا هئا، ڇڻ
 ڦٽ لعنت ڪري رهيا هجن. نٿو جي چوري تي
 شرمندگيءَ واري مشڪ آئي. هن پنهنجي بچاءُ ۾ ڪجهه

چوڻ ڀاڱو پر چين ۾ ڪجهه ڀڻ ڀڻ ڪري رهجي ويو
۽ جلديءَ سان پنهنجو ڪنڌ هيٺ ڪري اتان ڪسڪي
ويو.

انهيءَ وقت نه چالان منهنجي دل ۾ چا آيو جو مان اوچتو
قدم وڌائي قافلي اندر گهڙي پيس ۽ مسلمانن سان گڏ هلڻ
لڳس. فقط هڪ ماڻهو مونکي گهوري ڏٺو ۽ چيائين ”تون
هتي ڪيئن؟“

مون بڪلم جواب ڏنو، ”هيستائين هندو پنهنجي آبهوس،
هاڻي پنهنجي وطن وڃان ٿو — پاڪستان.“

”الحمد لله.“ انهيءَ مسلمان مشڪي چيو، سندس شڪ
دور ٿي ويو ۽ جيڪڏهن نه به ٿئي ها ته مونکي ڪا پرواه
ڪانه هئي. مان ڏاڍي دليريءَ سان ٻن سؤ واٽن جي فاصلي
تائين يعني ٻل تائين وڃي سگهيس ٿي. ٻل تائين ته مونکي
ڪنهن قسم جو ڊپ نه هو. قافلي جي پنهجي پاسن کان ٻل
تائين هندو ۽ هڪ ٻيل هئا. ٻل تي انگريزن جي فوج
هئي. ٻن ٻل تائين ته هر هندو شينهن هو ۽ هڪ لک
مسلمانن کان به طاقتور هو، انهيءَ ڪري مان بيد ٻو ٿي
قافلي ۾ انهن ماڻهن سان گڏ هلڻ لڳس.

مون پنهنجي ڀرسان ڪا به پاسي هڪ! ڇي ڏاڙهيءَ واري ٻڏي
کان پڇيو، ”ڇاڇا، تون ڪٿان ٿو اچين؟“

”مورينڊي کان ٿو اچان، پٽ!“

”تنهنجي ٻار ٻچا ڪٿي آهن ڇاڇا؟“

ٻڏي ورائيو، ”ڦير ۾!“

مان ڇپ ٿي ويس. ٻڌي جي چهري تي هڪ رنگ آيو
 ٿي پيو ويو ٿي. نيٺ ڏاڍي مشڪل سان پنهنجي جذبات
 تي قابو پائي چوڻ لڳو، ”موريندي جي سڪن منهنجون
 لي ڏيئون پاڻ وٽ رکي ڇڏيون ۽ منهنجائي پٺ ڦٽل ڪري
 ڇڏيا. جيڪڏهن اهي مونکي ۽ منهنجي ٻڌي زال کي به
 ماري ڇڏين ها ته اسان ٻنهي تي احسان ڪن ها!“

ٻڌي جي سنهڙي ۽ ڪمزور زال پنهنجي وکريل اڇن وارن
 سان، گڏ هلي رهي هئي. هن عجب مشڪ سان پنهنجي
 مڙس ڏانهن ڏٺو ۽ چين تي آگر رکي ڇڏي، ”هٿ، ڪوڙ
 نه ڪريو، منهنجو پٽ جاگي پوندو!“

”پٽ؟“ مون پڇيو.
 ”ها“ هو ۽ مون ڏانهن جهڪي رازداريءَ واري لوهجي ۾
 چوڻ لڳي، ”مان پٽ سان آهيان نه. پٽ سان. منهنجي
 پٽ ۾ منهنجو پٽ آهي!“

هڪدم هو مون کان پري هٽي سڌي ٿي بيٺي رهي ۽ زور
 زور سان پنهجي پٽ تي هٿ هڻي چوڻ لڳي، ”مان
 پٽ سان آهيان. مان پٽ سان آهيان. مان پٽ سان
 آهيان....“

هندي تهڪن جون رڙهون مون کان برداشت ٿئي ٿي سگهيون،
 پر مان اتي بيلوئي رهيس. ٻيو مسلمان پنهنجي چري زال
 کي گهليندو اڳتي وڌي ويو.

هاڻي مان وري قافلي سان گڏ هان لڳس. نه ڇاڏان منهنجي
 من ۾ ڪهڙي ڳالهه هئي؟ مون ڇا ٿي چاهيو؟ مان ڇو

انهي ڦاٽلي وارن سان گڏ هلي رهيو هو؟ مون کي خود
 خبر نه هئي پر مون کان انهيءَ ڦاٽلي کان الڳ رهيو به
 نٿي ٿيو. هائي مونسان گڏ خوشحال ۽ مهذب مسلمانن جو
 هڪ خاندان هلي رهيو هو. صورت شڪل کان، عادت کان
 گفتگو کان، چال کان، اهي پڙهيل لکيل ۽ چڱا ماڻهو ٿي
 لڳا. انهن جا ڪپڙا جيتوڻيڪ ميرا هئا، پر اعاليٰ قسم جا
 هئا. فرائڊ پاتل اٺن ڏهن ورهين جون به ڇوڪريون هيون،
 هڪ ڇوڏهن ورهين جو ڇوڪر هو. جنهنجي چهر تي ئي
 ڏاڙهي مڃڻ جي ره، اڀريل نظر آئي ٿي. ڇوڪر کي ٺيري
 ڌاريءَ سان شرٽ ۽ بٺو بليڪ رنگ جي نڪر پاتل هلي
 هو پنهنجن ٻنهي پٽن کي سنڀاليندو هلي رهيو هو. سندس
 ٻيءَ پنهنجي زال جو هٿ جهلي هلي رهيو هو، جنهن کي
 برقعو پاتل هو.

انهيءَ مسلمان مون ڏانهن ڏسي خوشيءَ وچان مشڪي چيو،
 ”خدا جو شڪر آهي جو هائي اسان پاڪستان ٺاهڻ آهي
 پهتا آهيون!“

”آري ٿي ته خير رهيو؟“ مون پڇيو.
 ”پاڪ پروردگار جا لک لک شڪر آنا آهن، اسانجو ڪوبه
 جاني نقصان ڪونه ٿيو، ٻن ڪلاڪن کان پوءِ اسان
 پاڪستان ۾ هونداسين... هو سامهون رهيو، اسانجو نئون
 وطن!“

هڪ عجيب غرور ۽ مسرت سان سڀني جا چهره مون کي
 جرشار ۽ سرور نظر آيا، جن سندن چهرن تي انڊلٽ جا

سڀ رنگ ڦهلجي ويا هجن ! انهن سڀني جا قدم پاڻمرادو
پل ڏانهن وڌندي اڳي کان تيز ٿيندا ويا.

مون پنهنجي چال ڀري ڪري ڇڏي. اهي اڳتي وڌي ويا.
هاڻي مون سان گڏ هڪ چوڪري هلي رهي هئي ۽ هڪدم
مون کي ائين محسوس ٿيو جڏهن انهيءَ سموري قافلي ۾ هو
به مون وانگي اڪيلي آهي. مون سندس چاهي ڏانهن غور
سان ڏٺو ۽ چيم، ”تون هندو آهين نه؟“

منهنجي ڳالهه ٻڌي هو ۽ ڊڄي ويئي ۽ آهستي آهستي هلڻ
لڳي. هن منهنجي ڳالهه جو هڪ جواب ڪونه ڏنو، پر
سندس چاهي جي بدلجندڙ جذبن مان پروڙي ويس ته منهنجو
تير نشالي تي ٺيڪ لڳو آهي.

پورو پتو قدم، سونهري وار، سونهري گل، سونهري کاڌي،
گلابي سنهڙا ڇپ، لچڪندڙ چيلهم، اڀريل چاٽي، چال ۾
غرور، ۽ حسن ۾ مضبوطي ۽ بي نيازي، ڪنن ۾ لڏندڙ والا
اکين جون پٽيون هڪ دردناڪ خواب ۾ گرفتار.

”تون ڪير آهين؟“

”مان پاروتي آهيان.“

”ڪٿان پئي اچين؟“

”جيءُ ڪلان کان.“

”ڪيڏانهن ٿي وڃين؟“

”پاڪستان!“

”پاروتي تون پاڪستان جو ٿي وڃين؟“

”اهو منهنجي محبوب جو وطن آهي.“

”تنهنجو محبوب؟“

”ها هو منهنجي گھوٽ جو هو. امتياز سندس نالو هو. سندس پيءُ اسانجي گھوٽ جو هڪ وڏو زميندار هو ۽ ڪيتر مسلمانگي هو ۽ منهنجو پيءُ گھوٽ جو سڀ کان وڏو سھت هو ۽ ڪيتر آريہ سماجي هو. پر امتياز مونسان پيار ڪندو هو ۽ مان کيس چاهيندي هيس ۽ اسان ٻئي ڪاليج ۾ گڏ پڙهندا هئائين ايم. اي ۾....“

”پاڪستان پنجن ئي امتياز جا ماءُ پيءُ پنهنجي سوري ڪٽنبا کي وٺي هوائي جهاز رستي لاهور هليا ويا، پر امتياز نه ويو. سندس ماءُ پيءُ کيس گھڻو ئي مسجھادو، پر هن نه مڃيو. هن پنهنجي پارو لاءِ پنهنجي پياري وطن کي ڇڏي ڏنو ڇو ته مون ساڻس شاديءَ جو وعدو ڪيو هو.“

”پوءِ؟“

ڪنڌ هيٺ ڪري خاموشيءَ سان هو ڊيئر ٽائين هلندي رهي، نيٺ آهستي چيائين: ”شاديءَ کان اڳ منهنجي پيءُ کيس قتل ڪرائي ڇڏيو! منهنجي امتياز کي هندو غلامن کان قتل ڪرائي ڇڏيائين! امتياز، جنهن اسانتي ڀروسو ڪيو هو... منهنجو امتياز ڏاڍو خوبصورت جوان ۽ سمارٽ (Smart) هو، پر هو اڪهاو هو ۽ هوڏانهن تمام گھڻا جڏهن مان اتي پهتيس تڏهن سندس لاش گجهون کائي رهيون هيون.“

اڪين ۾ هڪ ٻه ڳوڙهو نه هئس، چين تي ڪا لرزش نه هئي، ڪنڌ ۾ ڪو جهڪاءُ نه هو.... سڌي سروي قد هلي رهي هئي، اها عجيب چوڪري.

”هون!“ مون سوچي سوچي چيو، ”امتياز ته مري ويو، هاڻي پاڪستان وڃي ڇا ڪندڻ؟“

”مان سندس ماءُ وٽ هنجي بيوهه بڻجي رهندس.“ ٻاروٽي ڏاڍي فخر سان چيو.

مان حيرت وڃان سندس چهر تي ڏانهن ڏسڻ لڳس.

هڪدم ڀل اچي ويئي.

ٻاروٽي ڀل تي هڪ ڀير رکيو.

ٻاروٽي تون ڪيڏانهن ٿي وڃين؟ مون تي آءٌ معصوم بيوقوف چوڪري! ڀلا ڪنهن فقط هڪ تصور خاطر پنهنجو ديس

تياڳيو آهي؟ عورت پنهنجي مڙس لاءِ مرندي آهي، ماءُ پنهنجي پٽ لاءِ جان ڏيندي آهي، پيڻ پنهنجي ڀاءُ تي قربان ٿيندي

آهي، اهي سڀئي سڃهه ۾ ايندڙ رشتا ۽ ماڻهيون آهن، رت ۽ جسٽ جا رشتا آهن پر تو ته ڪنهن سان ڪو اهڙو رشتو

نه ڳنڍيو، تو ته امتياز سان شادي به نه ڪئي، تون ته هنجي بيوهه به ناهين، تنهنجي ڪڪ ۾ هنجو ڀار به نه آهي،

تون هنجي خاندان، ملڪ ۽ مذهب جي به ناهين، پوءِ اسان سڀني کي ڇڏي تون ڪيڏانهن ٿي وڃين؟ پنهنجي تصور

جي ڏور ۾ ٻڌجي ڪهڙي منزل ڏانهن رواني ٿي ٿين؟ ڀڳلي! ڀلا هن دنيا ۾ ڪو پيار جي لاءِ به هيئن مرنڊو آهي؟ ماڻهو

مرندا آهن پئسن لاءِ، عورت جي جسٽ لاءِ، شهرت لاءِ، دولت لاءِ، طاقت لاءِ، ملڪ لاءِ، مذهب لاءِ، آخرت لاءِ، پر

رڳو هڪ تصور کڻي مرڻ ۽ ساري زندگي ڪنهن جي ياد ۾ هڪ اجنبی ماحول ۾ گذاري ڇڏڻ! ڪجهه سوچ نه سهي

پاروتی، اما ڪيڏي نه احمقائي ڳالهه آهي! واپس اچ! ڇنڊ
جهڙي مڪڙي واري پاروتی، پنهنجي انهيءَ سوگوار پر گل
جنهن مهڪندڙ شاداب حسن ڏي ڏس! ڏسندڙن جي هندو
نظرن تي رحم ڪر ۽ موليٰ اچ. پوءِ اسان آهستي آهستي
تنهنجي دل مان امتياز جي باد کي وسارائي ڇڏينداسون.
اسان، جي تنهنجي ئي ڌرم وارا آهيون، تنهنجي ملڪ ۽
مذهب وارا آهيون، تنهنجي سوسائٽي ۽ سماج وارا آهيون.
اسان، جي انهيءَ ۽ بدي جي آخري پرڪ وارا آهيون.
اسان آهستي آهستي توکي پنهنجي ڄاتل ۽ ڄاتل ماحول جي
گهري ۾ وٺي اينداسين. آهستي آهستي مٺي مٺي سان، نرم
دٻاءُ سان، دم دلاسي سان، توکي اسان رستي تي وٺي
اينداسين. اسان توکي انهيءَ ڪري تيار ڪري وٺنداسين،
جو تون آهستي آهستي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳن، ڏهن
مشڪل لڳن، مشڪي کلڻ لڳن.

آهستي آهستي، تمام آهستي آهستي اسان توکي ڀڄڪاري
انهيءَ پوتر باهه جي ڀرسان وٺي اينداسين، جنهن جي چوڌاري
ست ڦيرا ڪڍي تون بلڪل ڪنهن ٻئي اجنبی جي ٿي
ويندين، ۽ انهيءَ سان گڏ ڏوليءَ ۾ ويهي خوش ۽ خرم
پنهنجي ساهري گهر هلي ويندين. اسان ائين ئي ڪيو آهي،
هزارين سالن کان اسان ائين ئي ڪيو آهي.... اسان کان
بهر محبت کي دفنائيندڙ توکي ڪٿي به نه ملندا!

”موليٰ آءُ. پاروتی.... واپس آءُ.“

پر پاروتی پويان مڙي هڪ ڀيرو به مون ڏانهن نه ڏٺو. هو

مڌي پل تان لنگهندي هلي ويئي. سرويڌ ۽ پُرخورو، ۽
جڏهن هو اڌ پل پار ڪري ويئي تڏهن هڪدم انگريز
آفيسر اڳتي وڌي پل جي وچ ۾ بيهي رستو روڪي ڇڏيو.

۹

جيڪي پل جي پريڻ پاسي هليا ويا هئا اهي ڏاڍا خوش هئا.
جيڪي هيڏانهن رهجي ويا هئا، اهي خوف کان ڏڪيا پئي
۽ گهڙي گهڙي هيڏانهن هوڏانهن پنهنجي اڳيان پويان
ڏٺائون ٿي. انهيءَ خوشحال مسلمان گهراڻي جو چوڪرو
پنهنجي پٺي پيڻ کي وٺي پريڻ طرف هليو ويو هو، پر
تيڪه ان وقت انگريز وچ ۾ اچي رستو روڪي ڇڏيو هو ۽
انهن ٻارن جو مسلمان پيءُ ۽ سندس ماءُ هيڏانهن رهجي ويا
هئا. مسلمان پيءُ ڏاڍو ايلابو، ”اڙي ڏسو، منهنجا ٻار
هوڏانهن آهن، بس، ونڪي ۽ منهنجي زال کي لنگهن ڏيو.
پليز ڪمانڊر صاحب!“

پر انگريز آفيسر نه مڃيو. لاچار پيءُ زال مڙس پل جي هڪ
پاسي لڳي بيهي رهيا ۽ پنهنجي ٻارن ڏانهن حسرت ۽ پل
نڪاهن سان ڏسڻ لڳا. پر انگريز آفيسر کين پل تي به نه

نه ڏٺو. هاڻي پريڻن پاسي کان همدن جو قافلو اچڻ وارو هو،
انهيءَ ڪري هن انهن مهاجرن کان پل خالي ڪرائي ڪنهن
پويان ڏسڻي ڇڏيو. ٻئي زال مڙس پين مهاجرن سان گڏ پل
جي ٻاهران رستي جي هڪ طرف بيٺي رهيا. انهيءَ شريف
مسلمان گهڙيءَ گهڙيءَ پهر زمين تي هنيو ٿي ۽ چيائون ٿي
”ڪيڏي نه حماقت آهي؟ ڪيڏي نه حماقت آهي... هڪ
خاندان کي هيئن هٿ جي اشاري سان ٻن حصن ۾ ورهائي
ڇڏڻ، جيڪڏهن هو فوجي آفيسر اسان پنهنجي کي وڃڻ ڏي
ها ته سندس ڪهڙو نقصان ٿئي ها.“

سندن زال کيس سمجهائڻ لڳي، ”صبر ڪريو. هاڻي ٻن
ڪيلاڪن بعد وري اها پل اسانجي لاءِ ڪلندي!“
آئت ته هن پنهنجي مڙس کي ڏني ٿي پر پنهنجي جون دليون
پنهنجي ٻارن لاءِ ٻال هيون ۽ هن ڪڙيون مٿي کڻي پل جي
هن پار ڏٺو ٿي، جتي سندس ٻار بيٺا هئا.

هاڻي هتان کان همدن جو قافلو اچي رهيو هو. پل تان
هلندو قافلو رستي تي اچي پهتو. رستي جي پاسن کان مهاجر
بيٺا هئا ۽ مٿي ۽ ٻي لٽڙيل شر ناريڻ کڻي ٽڪي رهيا هئا.
شر ناريڻي لنگهندا پئي ويا ۽ تيار حال مهاجرن کي ڏسندا
پئي ويا ۽ پنهنجي جي نگاهن ۾ هڪ ٿي سوال هو ۽ هڪ ٿي
جواب هو. ڏسندي ڏسندي نگاهن جي اها وڻندڙ نفرت
ڪنهن گهري جرم جي ڏوه جي احساس کان گوري ٿي
وئي ۽ ٻئي هڪ ٻئي کان نظرون چورائي هيڏانهن هوڏانهن
ڏسڻ لڳا ٿي. جن ڪنهن به انهيءَ ڪوڙي حقيقت جو

مقابلو ڪرڻ نٿي گهريو.

مان مهاجرن جي ٽوليءَ کان نڪري شرنارٿين جي قافلي ۾ اچي ويس. ۽ هاڻي انهن سان گڏ مخالف ڏس ڏانهن هلڻ لڳس، پر مون کي بلڪل احساس نه ٿيو ته مون ڪو پنهنجو طرف ڦيرايو آهي. ائين چاتم چڻ مان اڃا تائين انهي قافلي ۾ هلي رهيو آهيان!

ٿوري دير کان پوءِ مون کي انهيءَ قافلي ۾ پنهنجي خاندان جا ڪيڏين پاتي ملي ويا. پر سوٽ، هڪ ڇاڇو، هڪ ڦٽڙ ۽ ڪي ٻوڙهيون زالون ۽ اهي سڀئي پنهنجي بيءَ جي لاش کي ڪٿ تي کنيو پئي آيا جو تازو ٻل جي هن طرف ميدان ۾ حملي ڪندڙن جو مقابلو ڪندي مارجي رهيا.

۱۰

باپي جو لاش هڪ ڪنڊ ۾ ڪپڙي سان ڍڪيو رکيو هو. سڀئي روئي پئي چپ ٿي ويا هئا. زالون رات جي ماني پچائڻ ۾ مشغول هيون. اهڙن موقعن تي گهڻو ڪري گهوٽ جي ٻين گهرن مان ماني اچي ويندي هئي، پر هي ته ڪئمپ هئي. هتي سڀن کي اچي پنهنجي لڳي هئي. ڪير ٿو

ڪنهنجي مدد ڪري؟ سڀني بڪيا اگهاڙا هئا، اڌو چڪيا وغيره جي انتظام ڪرڻ لاءِ ويو هو. مان هڪ چنل ڪٽ جي پائي جو - هارو وٺي ويٺو هوس، ته ايتري ۾ ڪجهه هندو ۽ سڪ رضاڪار آيا. سندن اڳواڻ لاهور جو مشهور هندو پهلوان 'بلو' هو.

بلو هڪ اک سان ڪاڻو هو، ٻي پليءَ جي اک جهڙي هئي. - سڀني کيس بلو چوندا هئا. بلو لاهوري گيت اندر مڌي شاهه جي آکاڙي ۾ هندو پهلوانن جو هڪ ٽولو تيار ڪيو هو ۽ هندو رئيسن جي چوڻ تي اهي فرقيوارانه اساءَ ۾ سندن طرفان وڙهندا هئا. بلو به - ٽي دفعا لاهور ۾ مون کان به چنڊو گهرڻ آيو هو، پر مون ڪڏهن نه ڏنو. انهيءَ ڪري بلو انهيءَ وقت جو مون کي ڏٺو ته سندس غرور واري لهجي ۾ هڪ عجيب نفرت جي جهلڪ ظاهر ٿي.

بلو چيو، ”هاڻي توري دير ۾ اسان مهاجرن تي حملو ڪرڻ وارا آهيون. شام ٿي ويندي آهي، ٽيون حصو قافلي جو لنگهي چڪو آهي، بس هاڻي پوئين حصو باقي وڃي رهيو آهي. هيءَ وقت حملي لاءِ بلڪل ٺيڪ آهي.“

مون چيو، ”حملو ڪريو ڪٿي، مون کي ڇا آهي؟“

”ها! ها! توکي ڇا آهي؟“ بلو ڪهري نوع ۾ چيو، ”اهڙن بزدل هندن تي ته پاڪستان بڻايو آهي. سندن پيءُ به مري وڃي ته به چوندا وٽن ته اسان کي ڇا آهي؟“

مان ڪٽ سان لڳي اوڪڙو ويلو هوس. هڪدم غصي ۾ سئون ٿي اچي بلو جي سامهون بيٺي رهيس. بلو اطمینان

مان مون ڏانهن ڏسندي چيو، ”حملو ڪرڻ لاءِ اسان هر
گهر مان هڪڙو مرد کڻي رهيا آهون. اڌ ڪلاڪ ۾
راشن ڏيڻ وٽ اچي وڃجان. بلن، نيمرن، بندون،
گهوڙن جو سڀ انتظام ٿي چڪو آهي!“
چؤ طرف نڪيون ٽاليل ۽ چينڊڙ نظرون مونکي گهوري
رهيون هيون. مون ڏند کولي چيو، ”مان اچي ويندس!“
ٻلو ٿهڪ ڏنو ۽ هليو ويو.

سندس ٿهڪ مون کان برداشت نه ٿيو. مون انهيءَ وقت
سندس پٽ ورتي. هر گهر مان، هر خاندان مان اسان هڪ ٻه
ماڻهو وٺندا وياسين. جتن جتن حملو ڪندڙن جو تعداد وڌندو
ويو، لهجي جي سختي، نگاهن ۾ نفرت وڌندي ويئي، هٿن
جون آڱريون بي تاب ٿيل لڳيون. بي صبر ماڻهن جا چهره
پڙڪندا ويا. جذبن اسان راشن ڏيڻ وٽ پهتائين ته اڳيئي
پنج سؤ ماڻهن جو گوڙ شور ڪندڙ مجموعو موجود هو ۽
مسلمانن جي خلاف اشتعال انگيز نعرا لڳائي رهيو هو.

مان به انهن سان گڏ وڃي رهيو هوس، پر مونکي ائين محسوس
ٿيو ٿي چڻ مان ننڊ ۾ خواب ڏسي رهيو هجان ۽ منهنجي
چوڌاري جيترا به انسان هئا، ڪنهن پيانڪ خواب جا پاڇا
معلوم ٿي ٿيا. راشن ڏيڻ جي پرسان هندو نوجوان نيزا ۽ بلر
درهائي رهيا هئا. بندوقون فقط خاص ماڻهن کي ڏنيون ٿي
ويون. ڪنهن منهنجي هٿ ۾ هڪ نيزو ڏيئي ڇڏيو ۽
مون جهلي ورتو. ڪنهن چيو، ”اهو تنهنجو گهوڙو آهي.“
مان گهوڙي تي نيزو کڻي وار ٿي ويس.

اسان 'ڊڪي موڙ' تي وڃي، جتي بئڙ جو هڪ وڏو وڻ آهي، مسلمانن جي قافلي تي حملو ڪيو. 'ست سري اڪال' ۽ 'هر هر مهاديو' جي نعرن سان گڏ فضا ۾ مهاجرن جون رڙيون بلند ٿيون. مهاجرن جي قافلي جا ماڻهو رستو ڇڏي وارياسي ميدان ڏانهن پڇڻ لڳا. ڪجهه نوجوان مسلمان ڏاڍي بهادري ۽ همت سان 'الله اڪبر' جا نعرا هڻندي مقابلو ڪرڻ لڳا. پر حملو ڪندڙن 'ڊڪي جي موڙ' تي رستو روڪي مهاجرن کي رستي تان پڇائي 'ڊڪي' جي مشهور وارياسي ميدان جي گهيري ۾ آڻي ورتو، جتي هن کان اڳ سوڀن مسلمانن کي ڪٺو ويو هو.

منهنجي سامهون ڇوڙ طرف چڻ مشعلون ڀري رهيون هيون ۽ چوگرد گهمسان جي ويڙهه پي ٿي ۽ مان نيمڙو کلي گهوڙو ڏوڙائيندي هيڏانهن هوڏانهن شڪار جي ڳولا ۾ قربس ٿي. منهنجي اکين سامهون هڪ ٻڌو مسلمان هڪ ننڍڙي ٻار کي سيني سان لڳائي ڀڳو پئي ويو. منهنجي ميري گدلي ڪنجي هر هنڌان ڦاٿل هئي. کيس سليٽي رنگ جي هڪ ميري گوڏ ٻڌل هئي. هو پڇندو وڃي رهيو هو ۽ پويان ٺهاريهندو ٿي رهيو. ٻار ڊپ وچان رڙيون ڪري رهيو هو. سندس پتي ننڍڙا پتڪڙا هٿ انهيءَ ٻڌي جي گچيءَ ۾ قابو هئا. پڇندي پڇندي اهو مسلمان ٽاهڙيو ۽ سندس هڙ زمين تي ڪري پئي ۽ جڏهن هو کڻ لاءِ موٽيو ته مون تيزيءَ سان گهوڙو ڏوڙائي نيمڙو سندس چاتي تي رکي ڇڏيو.

پياري هڙا تيئي زمين تي چڙهي ڏني، سندس هٿ ٿورو پنهنجي
چاٽي کان مٿي کڻيو ۽ هن مون ڏانهن نمائين اکين سان
ڏسي پنهنجي هٿ کي انگار جي انداز ۾ ٿورو لوڏيندي
چيو:

”ڏاڏا پٽ نه، مونکي نه سارا“

بس انهيءَ ڀل جي تصوير ٿي هميشه لاءِ منهنجي ذهن ۾
گهمندي آهي. انهيءَ ٻڌي جو منهن خوف کان کليل هو
۽ مٿي کليل هٿ ڊپ ۽ التجا کان ڏکي رهيو هو ۽ ڦاٿل
گنجيءَ مان سندس چاٽي نظر اچي رهي هئي. جتي منهنجو
ٺورو سندس چاٽيءَ مان لڳو هو، اتي اڃا وار هئا،
ڏاڏا جوچندڙ اڃا وار، جهڙا بلي جي سيني تي هئا ۽ انهيءَ
ٻڌي جا ڀرڻ به اڃا هئا، جهڙا ٻاٻي جا هئا ۽ جنهن لرمي
۽ شفقت ۽ التجا سان هن مونکي چيو، ”ڏاڏا پٽ نه،
مونکي نه ساره“ انهيءَ لهجي ۾ به مونکي پنهنجو پيءُ ياد
اچي ويو ۽ هڪدم منهنجي اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا ۽
سان سندس چاٽيءَ تان نيزو هٽائڻ وارو ٿي هوس ته منهنجي
ڊويان هڪ ڪهرو آواز آيو، ”او ڪا، ٻائين جا اولاد، تون
ڇا وڙهندين، پري ٿي غدار!“ ۽ ائين چوندي بلو پنهنجي
ڪاري گهوڙي تي سوار ٿي پڇندو آيو ۽ ٻلر سان انهيءَ
ٻڌي مسلمان جي چاٽي چوري اڳتي هليو ويو....

مون انهيءَ ٻڌي مسلمان کي ڪاري گهوڙي جي پيرن ۾
ڪرندي ڏٺو ۽ سندس ننڍي ٻار کي لتاڙي هڪ ننڍي ڪڏ
۾ ڪرندي ڏٺو. پوءِ سوين حملو ڪندڙن جا قدم انهيءَ

زمين جي ڇاتي ۽ کي لتاڙيندا رهيا ۽ اوچتو منهنجي اکين
۾ ايترا گهوڙا پريجي آيا هئا جو مان اڳيان ڪجهه ڏسي نه
سگهيس. گهوڙي ٽي ويٺي ويٺي منهنجو سارو بدن ڏڪڻ
لڳو ۽ منهنجي ذهن، جسر ۽ روح ۾ هڪ الڳ ٿيڻ جهڙي
ڪراحت جو احساس وڌندو ويو.

اوچتو مون هٿ ۾ جهليل نيزو زور سان هري اڇلايو ۽
گهوڙو ڊوڙائي انهيءَ مقتل مان سر جهڪائي ٻاهر نڪري
آيس.

ٻڌو اٿم ته چئن پنجن ڪلاڪن کان پوءِ ملٽريءَ جو جتو
اٿي پهتو، پر تيسرائين حملو ڪندڙ پنهنجو ڪم لاهي هڻي
ويا هئا ۽ 'ڊڪي' جي ميدان ۾ هزارين مسلمان قتل ٿي
چڪا هئا!

II

انهيءَ رات مونکي بلڪل نند نه آئي. نند آئي ٿي ته گل
پل لاءِ ۽ انهن ڪجهه لعجن ۾ ڪڏهن پنهنجي پيءُ جو
چهرو ڏٺم ٿي، ڪڏهن انهيءَ بيدي مسلمان جي ڇاتي بلڻ
سان چيريل، ۽ هڪ جهنگلي سان چرڪ پريم ٿي ۽ نند

اڏامي ٿي ويٺي. پوءِ دير تائين پاسا ورائڻ کان پوءِ غنودگي ۽ خمار جو هڪ وهڪرو آيو، ڇا ٿو ڏسان ته شادان هئي جا وار کولي سرن جي جهنگل ڏانهن رڙيون ڪندي ڊوڙي وڃي رهي آهي ۽ سرن جي جهنگل ۾ باهه لڳي آهي. پوءِ اک کلي پيئي. دير تائين پاسا ورائيندي ورائيندي جڏهن رات جو ٽيون ڀار گذري ويو ۽ اکين ۾ نه نند آئي نه ڳوڙها نڙهن مان زمين تان اٿيس ۽ ٻاهر هليو ويس.

اڃا ڀر ۾ نه هئي هئي، چؤطرف گهري اونڌاهي هئي. فقط آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ جدا ڪندڙ هڪ اڇي روشني ظاهر ٿي چڪي هئي جنهن ايندڙ صبح جو ڏس ڏنو ٿي. مان انهيءَ روشنيءَ کي ڏسندو هڪسپ مان ٻاهر نڪري آيس. آهستي آهستي منهنجا قدم ڊڪيءَ جي ميدان ڏانهن وڌڻ لڳا. سون وڃڻ ٿي چاهيو پر هڪ طاقت هئي جا سونکي اوڏانهن ڇڪي وٺي وڃي رهي هئي....

هلندي هلندي اونڌاهه گهٽ ٿيڻ لڳي. روشني نه هئي پر وڌيڪ ڏنڊليون ۽ گهٽ ڏنڊلين شين ۾ تفاوت وڌندو وڃي رهيو هو. معلوم ٿيو ٿي چڻ هتي هڪا ڪڏ آهي، هتي ڪاهي آهي، اها اتاهن چولي هوندي، اهو وٺڻ جو جهڳٽو هوندو، انهن جا پڪڙيل پاڇا چڻ ساهه روڪي روشنيءَ جو انتظار ڪري رهيا آهن. منهنجي پيرن مان هڪ بهو ڊڄي وئي پڳو ۽ پري پٽ ۾ وڃي گر ٿي ويو... پل پراڻ مان چرڪي بيهي رهيس ۽ پوءِ جڏهن هوش آيو ته اڳتي وڌندو ويس. سامهون موڙ تي پڙ جو وڻ هو، گهاٽو، الڳ اونڌو.

اوندام.... چڻ انهي اوندء جو ڪو چيڙو نه هجي....
 موڙ مٽي، بڙ جي وٺ کان اڳتي وڌيس ته سامهون ڊڪي
 بجو ميدان نظر آيو.... ڪٿي ڪٿي پهريدار پهرو ڏيئي
 رهيا هئا....

’هائي آيو آهين، انهيءَ وقت ڪٿي هئين جڏهن زندگيءَ
 توکي روئي روئي پڪاري رهي هئي،’ ميدان ۾ مون کي
 چڻي رهيو هو.

سپاهي مون کي لڪاريو، ”هالت!“
 مان بهي رهيس.

سپاهي منهنجي ويجهو اچي مون کي غور مان ڏٺو ۽ ڪهري
 لهجي ۾ پڇڻ لڳو، ”ڪير آهين؟“
 ”هندو آهيان!“

”هتي ڇو آيو آهين؟“

منهنجي واٽان بي اختيار نڪتو، ”منهنجي بددوق هئي
 رهجي ويئي آهي، اها ڪل آيو آهيان.“

سپاهي جي چهري تي هڪڙي مشڪ ظاهر ٿي، هن پنهنجي
 مٿي کي لوڏو ڏيئي چيو، ”وهي گولي وٺ...“
 مان ڊڪي جي ميدان ۾ گهڙي ويس.

منهنجي چؤطرف لاشائي لاشا پيل هئا: ڪٽراڙن جا لاش،
 جوانن جا لاش، عورتن جا لاش، ٻارن جا لاش، آبڻا لاش،
 مبتلا لاش، اوڪڙون لاش، لاش، جن جا ڏڍا آڪهاڙا هئا، جن
 جا هٿ سڀئي ويا هئا، لاش، جن جون اکيون پٽيل هيون،
 لاش، جن جون اکيون پوريل هيون، لاش، جن جي هٿ ۾

کیر جي بوتل هئي. لاش، جتي زندگي جو سارو زهر هي
وڌا هئا ۽ هاڻي هميشه لاءِ سهي پيا هئا.
پري ڪٿي هڪو ٻار روئي رهيو هو.

منهنجا قدم بي اختيار انهيءَ ٻار جي آواز ڏانهن وڌي ويا،
هڪرندو ۽ جهرندو، ٽرندو ۽ ٽپڙندو، لاشن مٿان لنگهندو،
ڪنهنجي پير ۽ ڪنهنجي مٿي تي قدم رکندو ۽ جڏهن مان
انهيءَ آواز جي ويجهو پهتس ته ڇا تو ڏسان جو چوگرڊ
لاش جو انبار لڳل آهي ۽ انهن جي وچ ۾ هڪ ٻار پنهنجا
بني هٿ اکين تي رکي روئي رهيو آهي ۽ چئي رهيو آهي:
”بابا... بابا... مونکي پڪ لڳي آهي... بابا... بابا!“

پس ٻار جي ڀرسان مٿو پيو هو ۽ سندس اچن وارن واري
چاٽيءَ ۾ پلم جو گهرو زخم هو. هڪ اونهو، گهرو ۽ هڪرو
زخم... ۽ زخم جي چوگرد چاٽيءَ تي انسان جي نفرت
وانگي ڄمي ويو هو.

ٿوري دير تائين چپ چاپ بيٺو رهيس ۽ رٿندڙ ٻار کي
خاموشي سان ڏسندو رهيس ۽ ٻار روئندي روئندي مونکي
ڏسندو رهيو پوءِ روئندي روئندي چپ ٿي ويو ۽ هالي
اسان ٻئي چپ چاپ هڪ ٻئي کي ڏسي رهيا هئاسين. اجنبي،
اٽوائف، ويڳاٽا، لاش جي وچ ۾ وڃايل، ۽ اسانجي وچ ۾ ڪهڙا
نه ڊگها فاصلا هئا، ڪهڙا نه گهرا سمنڊ هئا، ڪهڙا نه
اوچيون پتيون هيون، ۽ اسان هڪ ٻئي ڏانهن هڪ اڻڄاتل،
سمجهه ۾ نه ايندڙ حيرت سان ڏسڻي رهيا هئاسين..
ٻار مون ڏانهن ڏٺو، پوءِ پنهنجي آس پاس لاشن ڏانهن

ڏٺائين. ۽ پوءِ جڏهن سندس ننڍڙي سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو تڏهن هو ڪنڌ جهڪائي پنهنجو ننڍڙو آڱوٺلو پنهنجي وات ۾ وجهي، آهستي آهستي چوسڻ لڳو.

۽ وري جڏهن هن آڱوٺلو چوسيندي چوسيندي ڪنڌ مٿي کڻي هڪ ڀيرو موندانهن جو معصوم نظارن سان ڏٺو، ته ڄڻ ڪنهن منهنجي دل جي وائڻن کي چڱي چڱيو، انهيءَ رات جي ماٺار جو هر ذرو ڇٽي آيو ۽ رڙيون ڪري فرياد ڪرڻ لڳو. ۽ ستن سمنڊن، ستن تهذيبن، ستن پٽن ۽ ستن نفرن کي ڏاهندو ۽ ڪيرائيندو، انهيءَ ٻار جو ٻڪرو، روئندڙ ۽ بي قرار روح مون تائين هليو آيو ۽ اهڙي زور سان منهنجي دل سان چنبڙي پيو ڄڻ هميشه کان انهيءَ جو حصو هجي ۽ منهنجا هٿ ٻي اختيار انهيءَ ٻار ڏانهن کڻجي ويا. مون کيس لاشن جي انبار سان کڻي زور سان پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳائي ڇڏيو ۽ روئي روئي سندس منهن ڇمل لڳس.

۽ جڏهن اهو سامان ٻار سڌڪا پريندو، مون سان چنبڙي ويو ۽ جڏهن سندس ننڍڙا پتڪڙا پير منهنجي ڇاتيءَ تي ڦرڻ لڳا، تڏهن مونکي ائين محسوس ٿيو ڄڻ منهنجي انتقام جي ساري آڳ وسمي ويئي هجي، منهنجي دل جو سارو ڌڪ مٽجي ويو هجي، منهنجي ساري نفرت ڌوٻجي ويئي هجي، منهنجي روح جو سمورو سڙ ۽ تلخي مٽجي ويئي هجي، انهيءَ ڀل مونکي ائين لڳو ڄڻ مونکي منهنجو ٻار واپس ملي ويو هجي.

مان انهيءَ ٻار کي کٽي بيٺو رهيس ۽ چؤ طرف ٺهاريٺدو
رهيس. ۽ منهنجي چؤ طرف لاشا ٿي لاشا هئا.

۽ مون پنهنجو پاٽڪان پڇيو: ڇا لاءِ اسان اوچي گهٽ سينو
ٿاڻي هلندا آهيون؟ ۽ ڇا لاءِ اسان پنهنجي بدتر تهذيب جو
پڙهو ڏيندا آهيون؟ ۽ ڇو اسان پنهنجو ڏوهه قبول ڪرڻ
کان هٻڪون ٿا؟ اڙي هي نامڪمل ۽ بي طاقت تهذيبون
پنهنجي دامن ۾ ڪيترن گهرين اونداهين کي لڪائي رکن
ٿيون. هي هندو تهذيب ۽ مسلم تهذيب ۽ عيسائي تهذيب
۽ سک تهذيب، يورپي تهذيب ۽ ايشيائي تهذيب ۽ انهن
ڇڪندڙ تهذيبن اندر ڪيڏيون نه گهريون ڪاهيون،
ڪهڙيون ڪهڙيون نه خوفناڪ اونداهيون لڪل آهن. پر
اهي نٿا ٻڌائين. جيڪي رات ڏينهن انهن تهذيبن جو پڙهو
ٿاڏين، اهي نٿا ٻڌائين. ۽ جيڪي ڪجهه اهي ٻڌائين ٿا اهو تمام
خوبصورت، پر شڪوه ۽ شاندار هوندو آهي. ۽ جيڪڏهن
ڪو جرئت ڪري انهيءَ تهذيب جي خوشنما قبا کي
هٽائي ڏسي چاهيندو ته کيس غدار سمجهي قتل ڪيو ويندو
آهي يا کيس پٺيءَ ۾ چرو هنيو ويندو آهي.

پر هاڻي مونکي ڪنهن جو ڊپ ناهي. انهن لاشن تان هلندي
هلندي هڪدم مونکي محسوس ٿيو، جن هاڻي مونکي
ڪنهنجو ڊپ نه رهيو هجي. جن تمام گهڻو اڳ، مون پنهنجو
سر ڌڙ کان ڌار ڪري اڇلي ڇڏيو هجي. هاڻي مونکي
شاهراهن جي ظلم تي حيرت نه ٿيندي. منهنجا ڪن انهيءَ
آواز تي دوکو نه کائيندا، جو پنهنجي مخلي کوپري ۾

زهريلو خنجر لڳائي رکندو آهي. هائي مان ڪنهنجا گناه
 نه سڳهندس. انهن لاشن تان هلندي هلندي جڏهن مون
 پنهنجي سماج جي آدرش کي گوليو تڏهن منهنجي هٿن جي
 سموري واري وهي ويئي. سڀ پيلا پن هوا ۾ اڏاسي وڪري
 ويا ۽ مون الهيءَ مسلمان ٻار کي کلي لڳائي پنهنجي پراڻي
 رسم ۽ رواج جي غلطي ڏهر کي باهه ڏئي ڇڏي. هلندي
 هلندي مونکي ائين محسوس ٿيو. هن هائي مان ڏاڍو
 مطمئن هجان ۽ منهنجو ڪير به ڪجهه بگاڙي نٿو سگهي،
 ڇو ته مان هڪ سرورده انسان آهيان جنهنکي فقط هڪ
 سائي پن جي تلاش آهي!

ميدان مان نڪتس ته سپاهي وري ٽوڪيو.
 مون چيو، ”مونکي بندوق نه ملي.“
 ”ته تون هن ٻار کي ڇو کلي آئين؟“ سپاهي پڇيو. سندس
 لهجي ۾ ڪٽهراڻ ۽ سختي هئي، هن کيس منهنجي حرڪت
 پسند نه آئي هئي.

”هي زندہ آهي!“ مون کيس چيو.
 ”زندہ هجي يا مردہ، توکي انهيءَ ٻار کٽڻ جو ڪو حق
 ناهي. هنکي آئيني ڇڏي آ.“
 ”پر مان هنکي مارڻ چاهيان ٿو.“ مون سپاهي کي اک
 هلي چيو، ”هي نانگ جو ٻچو آهي، زندہ ڇو رهي.“
 سپاهي جي چهر تي هڪ جا آثار ظاهر ٿيا ۽ ٻيڻ لڳو،
 ”توڻ واقعي هنکي ماري ڇڏيندين؟“
 مون ورائيو، ”اڙي، مان هنجي ٻولي ٻولي جدا ڪندس“

۽ ٻئي ٽڪون چوري درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيندس. مون وري سپاهيءَ کي اک پيڳي.

سپاهي ٿورو مرڪيو ۽ ڪجهه دير رکي، چوڻ لڳو، ته تون پلي کڻي وڃ.

ٻار زور زور سان روئڻ لڳو. مان ٻار کي کڻي نڪيون وڪون هلڻ لڳس. هڪدم سپاهي پويان رڙ ڪري چيو، ترس.

پر مون ڪجهه به ڪين ٻڌو. مون پنهنجي رفتار تيز ڪري ڇڏي ۽ نڪو تڪو ڊوڙڻ لڳس. اوچتو هڪ گولي چئن جو

آواز آيو ۽ گولي منهنجي پير کي چهندي، مٿي اڏائيندي لنگهي ويئي، پر مان ڊوڙندو رهيس ۽ ڊوڙندي ڊوڙندي

هڪ ڀر جي اوت ۾ لڪي پنهنجو زخمي ڏسڻ لڳس، جنهن مان رت وهي رهيو هو. راويءَ تي صبح ٿي ويو.

۽ مان درياءَ جي ڪناري انهيءَ ٻار کي کڻي سو هي رهيو هوس:

هاڻي تون ڪيڏانهن ويندين، بيچ نات؟ ظلم ۽ ڏاڍ، نفرت ۽ تعصب جي جنهن طرف کان پڄي تون اٿان آيو آهين،

اهو ته هتي به موجود آهي. ۽ تون جو هاڻي تهڏين جو خدار آهين سو تون انهن کان ٻڄي ڪيڏانهن ويندين؟ تون

جو هاڻي هندستان جو رهين ته پاڪستان جو، جڏهن ته منهنجي لاءِ انهن ٻنهي ملڪن جون نفرتون اجنبِي ٿي چڪيون آهن ته

پوءِ تون انهيءَ انسانيت کان خالي، ويران دنيا ۾ انهيءَ ٻار کي کڻي ڪٿي پنهنجو اجهو اڏيندين؟ وساري ڇڏين انهن

سڀني آدمين ۽ تخليقي ڪالهن کي ۽ اڇلينس انهيءَ ٻار

کي طوفان جي وهڪري ۾، ۽ واپس عليو وڃ پنهنجي گهر
۽ خاندان ۾. هاڻي آهو ملڪ، تنهنجو ملڪ نه آهي. هاڻي
هي ملڪ ئي تنهنجو ملڪ آهي!

هاڻ ڪيئن چوان ته آهو ملڪ منهنجو ناهي، جنهنجي مٽي
جو هڪ هڪ ذرو منهنجي دل ۾ هيري جيئن روشن آهي!
۽ ڪيئن چوان ته فقط آهو ئي ملڪ منهنجو آهي، جتي
منهنجا گهڻا احساس اجنبی آهن. مونکي ته راويءَ جي پريڻن
پر ۽ اورڻين پر ۾ ڪو فرق نٿو نظر اچي. درياءَ جي ٻنهي
ڪنارن تي واريءَ جا ڍير آهن ۽ ٻنهي ڪنارن تي لاش
پيا آهن ۽ وچ ۾ راويءَ جو آهو ئي پاڻي وهي رهيو آهي جو
هن ڌرتيءَ تي هندن ۽ مسلمانن جي اچڻ کان اڳ به وهندو
رهيو آهي.

۽ پوءِ منهنجي دل ۾ انهيءَ زماني جي ياد آڻي جو اڃا
آيو ناهي، پر اچڻ وارو آهي. جڏهن هندستان هوندي هئي
ڪو هندستان نه هوندو ۽ پاڪستان هوندي هئي ڪو
پاڪستان نه هوندو، ڪو ايران نه هوندو ۽ ڪو افغانستان
نه هوندو، ڪو آمريڪا نه هوندو ۽ ڪو روس نه هوندو،
ڪو چين نه هوندو ۽ ڪو جاپان نه هوندو، جڏهن هي
ساري ڌرتي، هن دنيا جي سڀني انسانن لاءِ هڪ ننڍڙي
بستي بنجي ويندي، جنهن ۾ سڀ انسان پنهنجي پنهنجي
گهڻين ۾ رهندي، هڪ ٻئي سان محبت ۽ الفت، دوستي،
آزادي ۽ برابري جو ورثو ڪندا، امن ۽ سک سان
رهندا.

اڙي مان ائين ڇو ٿو سوچيان؟ ۽ انهن وانگر ٿو سوچيان
 جيئن ٻيا شريف ۽ مهذب ۽ متمدن عاقل ۽ فاضل انسان
 سوچيندا آهن؟ پنهنجن پنهنجن ملڪن، مذهبن، سماجي
 ادارن ۽ گروهن ۽ بندين ۽ ورعايل، رنگ، نسل، ماڻه
 ۽ قوم جي تفریق پنهنجي ڄاڻي سان لائي سوچيندا آهن؟
 نيٺ مونکي ڇا ٿيو آهي؟ ڇا ٿيو آهي اها ڪهڙي مشڪل
 ساڻه منجهان ٿيندڙ خواهش ۽ تمنا آهي جا منهنجي روح کي
 هر وقت بي چين ڪندي ٿي رهي، جا منهنجي ضمير کي
 ٻار ٻار چوي ٿي ته ڪو ڪجهه چوي، ڪو مڃي نه مڃي
 پر هڪ ڏينهن ضرور اهڙو ايندو، اهو ڏينهن اڃا اچي، ها
 سڀان اچي، سوين سالن بعد اچي، هزارين سالن کان پوءِ
 اچي، پر جيڪڏهن انسان اشرف المخلوقات آهي، جيڪڏهن
 سندس زندگي جو ڪو مصرف آهي، جيڪڏهن سندس
 تهذيب جو ڪو مقصد آهي، جيڪڏهن سندس مستقل
 جي ڪا معراج آهي ته اهو ڏينهن ضرور ايندو، جڏهن
 انسان پنهنجو سر تريءَ تي رکي، پنهنجي سڀني خامين سان
 وڙهندي، پنهنجي وحشي جبلتن کي قابو ۾ ڪندي، فطرت
 جي هر راز جو خواب چيري بلند ۽ بالا انسانيت جي درخشان
 منزل کي چهي وٺندو
 اهو ڏينهن ضرور ايندو.

۽ انهيءَ ڏينهن جي انتظار ۾ مونکي زندهه رهڻو پوندو ۽
 انهيءَ ٻار کي پنهنجي ڄاڻي سان لڳائي کيس به زندهه
 رکڻو پوندو. ڦهلجندڙ اونداهيءَ ۾ ڀڄندڙ روشنيءَ کي

ڏندن کان وٺي زنده رکڻو ٻوندو، اولهه جي ڪرندڙ
مٽي جي ڍور مان روشنيءَ جي ڪرڻي کي نهن سان کولي
ڪڍڻو ٻوندو، ۽ کيس پنهنجي ڇاتيءَ سان لائي رکڻو
ٻوندو، مالهو موٽي کڻدا ۽ ٽڪون هڻدا ۽ نفرت وڃان
پنهنجو منهن ڦيري ڇڏيندا، پر مونکي اهو زهر پي انسان
جي وقار جي مشعل کي پنهنجي سيني ۾ روشن ڪري
پنهنجي منزل ڏانهن وڌڻو ٻوندو

ٻار مون ڏانهن حيران نگاهن سان ڏسدي پڇيو، ”تون
نير (ڪير) آهين؟“

مون چيو، ”مان پنهنجو ڇاڇو آهيان.“

”ڇاڇا؟“ ٻار ٻه چندي ٻه چندي پڇيو، ”تون مونکي ماني
ڏيندين؟“

”ها، مان توکي ماني ڪارائيندس.“ مون کيس ڀريل گاي
سان جواب ڏنو، ”ماني جا اسان ٻنهي لاءِ ضروري آهي.“

۽ پوءِ پنهنجي چوڌ طرف درياهه جي هيٺ ڪناري کان هٿن
ڪناري تائين روشني ڇڪڻ لڳي. مون ٻار کي ٻنهي هٿن
۾ مٽي کنيو ۽ سندس کٻي ورتي سندس پيشاني ڇمير
۽ کيس پنهنجي ڪلهي تي وهاري اميد جي انهيءَ واديءَ
ڏانهن هلندو ويس جتي سج ڪڏهن به نٿو آهي

⑤ ناول 'غدار' ۾ زبردست طاقت آهي، بيپناهه قوت آهي. لفظ لفظ پنهنجي جاء تي معني سان ڀرپور آهي. منجهس ايدو ته زور آهي جو پتر جهڙا روڏ ۽ برف جهڙا سرد ذهن به ناول جي آتش آڏو رجي مٽي ٿي ويندا. ڪو اهڙو پڙهندڙ نه ملندو جيڪو هن عظيم ناول جي اٽل کان پاڻ ڪڍائي سگهندو. ناول 'غدار' پڙهڻ کانپوءِ هر ڪو سوچڻ تي مجبور ٿي پوندو ته هندستان ۽ پاڪستان جا عوام، جيڪي مانيءَ جا محتاج، بي گهر، آگاهڙا ۽ بيمار آهن، تن جي دلين ۾ هڪجهڙي لاه نفرت جو هج ڪنهن چٽيو آهي ۽ ڇو چٽيو آهي؟ ڇا ان نفرت سان ڌڙيل انسانن جا مسئلا حل ٿي سگهندا؟ ڇا هڪجهڙي لاه نفرت جا ڪورا سيني ۾ سانڍي پنهني ملڪن جا ماڻهو جيئرا رهي سگهندا ۽ پنهنجي شخصي آزاديءَ سان گڏ پنهنجي پنهنجي ملڪ جي آزادي برقرار رکي سگهندا؟ ناول 'غدار' جي باري ۾ ڪرشن چندر لکيو آهي ته: هن ناول مان منهنجو مقصد ڇا آهي؟ نفرت؟ هرگز نه. مان پاڪستان جي آزادي ۽ سلامتيءَ جو خواهشمند آهيان ته هندستان جي سلامتيءَ جو پڻ. مان چاهيان ٿو ته ٻئي ملڪ جدا، پنهنجي پنهنجي جاء تي آزاد ۽ خود مختيار رهن ۽ هڪ ٻئي جي ڀلائي چاهين، ته جيئن برصغير جي غريب ماڻهن جا مسئلا حل ٿي سگهن —

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488